

Markója Csilla

A FEJVESZTETT PILLANTÁS

LESZNAI ANNÁTÓL KOMOR ANDRÁSIG ÉS TOVÁBB*

Ez a sírás nem az a sírás.

Rögtön felfogtam, mekkora a baj. Kicsit eltartottam a kagylót magamtól, mintha ezzel megszerezhetném a szükséges distanciát. A zokogástól alig lehetett érteni a szavait. Azt mondta, éppen feltette a ragut melegedni, „amikor megint az a rettenetes roham tört rá”.

Tizenhét éve jelent meg az *Enigma* a hisztéria és a művészet összefüggésével foglalkozó első száma. Izgalmas szövegek voltak ebben az összeállításban, többek között Deleuze, a filozófus írása Francis Bacon „hisztérikus festészetéről”, Joan Copjec eszmefuttatása arról, hogy a „hisztéria a képzelet betegsége, annak a folyamatnak a betegsége, aminek során a belső képek elválnak a konkrét tárgyaktól, melyek megteremtették őket”,¹ Thomas Bernhard egyszerre mélabús és felfokozott versei Marno János fordításában, Milan Kundera írása Bacon egy portréjáról, Donald B. Kuspit és Patrick Vauday tanulmányai a festőről, három esszé a hisztériáról Marno, Tandori Dezső és egy gyakorló pszichiáter tollából, lezárásképp pedig Merleau-Ponty a témába vágó könyvrészlete az érzékelésben megmutatkozó kiazmusról, egymásba fonódásról. És persze David Sylvester híres beszélgetései Baconnel. Deleuze könyvének további fejezeteivel együtt később megjelent Michael Peppiatt nem kevésbé érdekes interjúja, a Francis Bacon környezetével és a *Londoni iskolával* foglalkozó 23. számban. A téma aztán bűvópataként fel-felbukkant, például az Aby Warburg művészettörténésznek és a pátoszformáknak szentelt összeállításban, ahová nem véletlenül került lezárásképp Sigmund Schade tanulmánya a „hisztérikus test látványosságáról.”² Ennyi idő után is élénken emlékszem, hogy rám a Baconnel készített interjúkból különösen az a szakasz tett mély benyomást, ahol a festő arról beszélt, mi is a különbség az elsődleges és a másodlagos figurativitás között: „Inkább a kiáltást, mint a borzalmat akartam festeni.”³ Bacon ezt akkor

* Készült az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

¹ Forián Szabó István: Bacon kockája. Francis Bacon művészete pszichoterápiás kontaktlencsével. Függelékében: Joan Copjec: Flavit et dissipati sunt. (részletek) Ford. Irtzl Károly. *Enigma*, 2. 1995/3. 27.

² Sigmund Schade: Charcot és a hisztérikus test látványossága című tanulmánya. A pátoszformula mint a pszichiátriai diskurzus esztétikai színrevitele – a Warburg-recepció vakfoltjai. Ford. Galamb Zoltán. *Enigma*, 12. 2005. no. 46. 136–153.

mondta, amikor az üvöltő Ince pápát ábrázoló képéről faggatták, mely a II. világháború utáni művészet emblémájává vált. Deleuze a következőket fűzte hozzá: „Kétségtelen, nem egyszerű ellenállni a borzalomnak, illetve az elsődleges figurativitásnak. Néha saját ösztöneink ellen kell fordulnunk, saját tapasztalatainkat kell elutasítanunk. Bacon magában hordja Írország minden erőszakosságát, a nácizmus erőszakosságát, a háború erőszakosságát. Végigéli a keresztrefeszítések rettenetét, különösen a *Keresztrefeszítés-töredékben*, végigcsinálja a hús-fej, vagy a vérző bőrönd borzalmát. Amikor azonban a saját képeiről beszél, elfordul attól, ami túlságosan érzet-szerű, szenzációs, mivel az a figurativitás másodlagosan is a borzalmat állítja színre, azaz újra bevezeti az elmesélendő történetet: még a bikaviadatok is túlságosan dramatikusak. *Ha megjelenik egy borzalom, egy történet is megjelenik, s szem elől tévesztjük a kiáltást.* Végezetül, a legnagyobb erőszakosság az ülő vagy összekuporodott Alakokban van, akik nem szenvednek el semmilyen kínzást vagy brutalitást, akikkel látszólag semmi sem történik, s akik ezért annál inkább közvetítik a festmény erejét. Az erőszaknak ugyanis két igen különböző értelme van: amikor a festmény erőszakosságáról beszélünk, annak semmi köze a háború erőszakosságához. Az ábrázolt (az érzet/szenzáció, a klisé) erőszakosságával az érzékelés erőszakossága áll szemben. Az utóbbi közvetlenül hat az idegrendszerre, a meghaladott szintek és a bejárt szférák révén: ez maga az Alak, amely semmit sem köszönhet az ábrázolt tárgy természetének. Mint Artaud-nál: a kegyetlenség nem az, aminek hisszük, s egyre kevésbé függ attól, ami ábrázolva van.”⁴

Teljesen lázba hozott az a gondolat, hogy akkor írni is lehetne az elsődleges figurativitás jegyében. De a történetről sem szerettem volna lemondani. „Majdnem azt mondtam”, mondtam neki, „hogy könnyen beszél a festészet.” Próbálna meg valaki figurák helyett az így értett Alakokban, ezekben a szerv nélküli érzetösszességekben, energianyalábokban, ritmikus sűrítvényekben fogalmazni. Ezt nem helyettesíti a test mai, a szépirodalomban és a képzőművészetekben egyaránt jelentkező kultusza. „Csak a test szót a szájukra ne vegyék, könyörgöm. Senki semmilyen testrészt, csak azt ne.” Persze mindig ide kilukadni, szervesen vagy szervetlenül, abban is volt valami faszcináló. A szavak illetlen illeszkedésén aztán nevetnünk kellett. „Minden széteshet, csak a szavak függjenek össze.” „Olyan kötések szeretnék létrehozni, melyek újabb, számomra még ismeretlen viszonyokat generálnak.” S aztán a kettőnk közötti beszélgetésben megint előjött Deleuze: „Az érzékelési szintek valóban érzéki szférák, amelyek más-más érzékszervhez szólnak, de minden szféra visszautal valamiképpen a többire, függetlenül az ábrázolt tárgytól. Egy-egy szín, íz, érintés, szag, zaj, súly között egzisztenciális kommunikáció jön létre, s ez alkotja az érzékelés ‘pathikus’ (nem-ábrázoló) momentumát – Baconnál a bikaviadatokon halljuk a bika patadobogását, az 1976-os triptichonban tapintható a fej helyére

³ Gilles Deleuze: Francis Bacon, az érzékelés logikája. Ford. Babarczy Eszter, Vajdovich Györgyi. *Enigma*, 2. 1995/3. 33.

⁴ Uo., 35.

hatoló madár reszketése, s valahányszor ábrázolva látjuk a húst, mindig tapintható, érezhető, megkóstolható, mérhető súlyú, mint Soutine-nél; Isabel Rawthorne portréján egy olyan fej jelenik meg, amelyre a szemet kimeresztő, az orrlyukakat kitágító, a száját meghosszabbító, a bőrt megmozgató oválisok és vonások kerülnek – mozgásba jön minden érzékszerv. A festészet tehát megláttatja az érzékszervek eredendő egységét, vizuálisan jelenít meg egy sokszorosán érzékelhető Alakot. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha az ilyen vagy olyan szféra érzékelése (itt a látás) közvetlenül hat valamilyen eleven erőre, amely átfogja és bejárja az összes szférát. Ez az erő a Ritmus, amely mélyebb, mint a látás, a hallás, stb. A ritmus zeneként jelenik meg, amikor hallási szintre hat, de festészetként, amikor a vizuális szinten jelentkezik. »Az érzékek logikája«, mondta Cézanne, egy nem-rationális, nem-agyi logika. [...] nem pusztá szó, amikor Bacon kijelenti, hogy az agya pesszimista, az idegrendszere azonban optimista. Hogy olyan optimista, aki csak az életben hisz.”⁵

Nehezemre esik felidézni, mit mondott a telefonba, már amikor a zokogásától lehetett érteni a szavait. Ez a Bacon-idézet azonban kifordítva mintha szerepelt volna a törmelékes mondandójában. Hogyan lehetséges, hogy neki az agya optimista és az idegrendszere pesszimista. Hogy a teste ellene fordult, hogy a teste csinálja itt neki a műsort, s hogy mondjam meg, rossz gazdája volt-e ő a testének. „Napjában többször megsétáltattam”. Sírás közben hisztérikusan nevetett. „Úszni is elvittem magammal, mindennap jártam vele úszni! Pedig hogy unok úszni, istenem!” Próbáltam visszaterelni a történet elejére. Feltette melegedni a ragut, és. „Mit és. Éreztem, hogy nem lesz már időm megenni.” „Úgy álltam neki, a serpenyőben.” „Mintha az életem múlna rajta.” „De már késő volt.” „Minden olyan szürke lett.” „Próbáltam fókuszálni, de az a szag megőrjített.” „Éreztem, hogy az egekben a pulzusom.” „Visszahánytam a serpenyőbe rémületemben mindent.” „Megkerestem a vérnyomásmérőt, de nem mertem feltenni.” „Azt hittem, nem tudom magam annyira összeszedni, hogy megtaláljam.” „Nem akartam látni, mit mutat, attól csak még jobban megrémülök.” „De igen, egy Xanaxot vettem be.” „Csak rosszabb lett.” „Mintha előntené a vér a gyomorszájam.” „A szorongás hullámokban tör rám.” „Zsigeri szorongás, mintha a gerincvelőből indulna”. „Ijesztően melegem lett, azt hittem, agyvérzést kapok.” „De most fázom, igen.” „Rettenetesen fázom.” „Nem fekszem le, mert akkor nem tudok majd felkelni.” „Nem tudom szétnyitni az ujjaimat, megint megbénulok.” „Borzalmasan kalapál a szívem.” „Nem tudom lelassítani.” „Nem kapok levegőt.” „Nem vagyok ura semminek.” „Visszatartom a lélegzetem, mert így el fogok ájulni.” „Nem tudok ellentartani.” „Mondd meg, mit csináljak, ezt nem lehet elviselni.” „Félek, úgy érzem, meghalok.” „Nem szeretnék elájulni, de nem tudom lecsillapítani.” „Zsibbad a bal karom.” „Forró víz alá tartom, de a keringés nem indul újra.” „Iszonyú szorítást érzek a mellkasomban.” „Nyilalló fájdalom itt elől, a csontban.” „Mondd, hogy amit érzek, nem létezik, hogy csak képzelem.” „Nem mondod.” „Már létezik, ugye.” „Alig látok.” „Nyilván megőrültem.” „Nem bírom tovább, véget kell vetnem ennek valahogy.”

⁵ Deleuze 1995. i. m. 33.

Amikor megérkeztem a taxival, hogy bevigyem a kórházba, már össze volt készítve a holmija. Az ágy alól húzta elő; számított rá. A rohamok már előtörttek a napjait, egymásba értek. A legszörnyűbb volt, hogy láttam, közben magánál is van. Egyszerre kint és bent. Nem tudta abbahagyni a sírást, az orrcsepptől már eleredt az orra vére. De el nem engedte volna a kis üveget, attól féltem, összeroppantja. Épp csak a fogkeféjét kellett megkeresnem. A gurulós bőröndben takarosán a törülköző, a fürdőköpeny, a pizsama, egy Komor András-regény a legtetején. *Nászinduló*. Én adtam neki nemrégiben. A könyv egy igen zavarba ejtő ebédleírással kezdődik, különösen, hogy az alkalmat egy alkoholban igazán nem bővelkedő, a fiatal pár élemedett korú családtagjai körében zajló vidéki esküvő szolgáltatja. A fejezet 1930-ban önálló novellaként, *Lakodalom* címmel jelent meg a *Nyugat*-ban.⁶

„Frédi bácsi már egészen lebukott az asztalról, a földön kuksol, tehetetlenül, csak a keze csimpaszkodnak be nem hanyatló erővel Kamilla lábába, a szoknyáját ráncigálják, próbálnának belopózni a szoknya alá, ha Kamilla fuldokló nevetéssel nem hajolna le s nem veregetné mindegyre a makacs ujjakat. Néha azonban lehanyatlik a keze, maga hátradúl, a szeme félig húnyva s fáradt mosolya eltűri, hogy a kitüzesedett ujjhegyek odaérjenek a harisnya és a trikónadrág közé. Frédi bácsi alig hallhatóan, krákogásszerűen felnevet ilyenkor; de nyomban aztán a keze elengedi a lábat, a karja lehull, maga hátraroskad s majdnem elterülve a padlón dünnnyögi tovább érthetetlen szavait. Vilmos annyira kimelegedett, hogy le kellett vetnie a gallérját, az ingén a nyakat is kigombolta; a mellénye már régen nyitva, s ahogy szüntelen ugrál, az ing felnyílik s kilátszik levegőhöz nem szokott, fehéres, szőrrel benőtt melle. Rezsín is megizzadt, mint valami vízből kihúzott testen, gyűrötten lóg rajta a ruha; a táncban melltartójának pántja megpattant, lóg lefele; a vállán mindúntalan félrecsúszik a szövet; a bal hóna alatt felfeslett a varrás s kikandikál a rózsaszínné vizesedett kombiné; de táncol tovább és énekel tovább és nem baj az sem, ha a szoknya olykor felakad, épp amikor Vilmos átkarolja, hogy kettesben keringjenek, mind szorosabban ölelkező testtel, egymást megsimító s egymáson megtapadó lábszárakkal. És ének közben mind különösebb, majdnem nyöszörgésszerű Rezsín felhangzó nevetése. Fáni néni arca egészen vörhenyeslila lett; de ez a lila szín mégsem illik a taftruhához s nem illik az az engedékeny mosoly sem, amellyel, helyéről el nem mozdulva elnézi Frédi bácsi kapálózását a földön. »Aber Alfred, sei gescheit« – ha legalább ennyit szólna. De az intés nem hangzik el és Frida mindenben megütődő tekintete sem riad meg a sok előtte ellebbenő, különös mozdulattól, a kavargástól, a zajtól; néz és elégedett, hogy a vacsora jól sikerült, hogy az embereknek jókedve van.»⁷

A leírás fojtott hisztériája magával ragadott. Talán nem lepődöm meg annyira a ruhadarabok és szinte önállósuló testrészek – „egy eltorzult száj”, „egy otrombán kivörösödött kéz” – karneváli kavargásán, ha tudom, hogy a polgári családregény műfajának Lesznai Anna mellett egyik legjelentősebb, de jószerével elfeledett képviselője évekig fordította Rabelais-t a fióknak.⁸ Akkor még azt sem tudtam, hogy

⁶ Komor András: *Lakodalom*. *Nyugat*, 23. 1930. II.: 459–470.

⁷ Komor András: *Nászinduló*. Budapest, 2006. 29–30.

Komor András írói életműve, személyével együtt a Horthy-éra, konkrétan a zsidótörvények áldozata lett. Sejtmem sem volt róla, hogy a kiváló regény, a *Fischmann S. utódai* írója, aki ott ült Schöpflin társaságában a Franklin kiadóban, s csodálatos francia fordításai (Flaubert, Benoit, Mérimée, Mauriac, Nerval, Maurois, Duhamel, Lesage) mellett a kor vizuális arculatát alapvetően meghatározó, *Tükör* című képes hetilapot szerkesztette, még több művet írt ennek a bizonyos fióknak. Arról meg aztán végképp fogalmam nem volt, hogy intenzíven foglalkozott az irodalom és a film mellett képzőművészettel is, nem tudtam, hogy a Horthy-érába átmentett modernizmus első kiállítóhelyét, a Belvedere Szalont együtt alapították Fónagy Bélával, hogy előadott a Mentor könyvesboltban, a progresszió eme kis bűvőhelyén, és nem olvastam számos képzőművészeti tárgyú írásából egyet sem, amelyeket pedig olyan lapokban publikált, mint a *Szép Szó*, a *Pandora*, a *KUT*, a *Magyar Csillag* vagy a *Toll*. És az is meglepetésként ért, hogy két előszót és néhány más közleményt leszámitva gyakorlatilag nincs háború utáni Komor-recepció, míg saját korában olyanok méltatták a kivételes tehetségnek szóló elismeréssel verseit és regényeit, mint Németh Andor, Schöpflin Aladár, Illyés Gyula, Komlós Aladár, Móricz Zsigmond, Illés Endre, Márai Sándor, Bálint György, Lesznai Anna, Radnóti Miklós, Thurzó Gábor.

Életében megjelent négy regényéből hármat adtak ki újra, a többgenerációs családregegyet, a *Fischmann S. utódait* (1929: Pantheon, 1970: Magvető, 1998: Múlt és Jövő), a *Nászindulót* (1934: Pantheon, 2006: Múlt és Jövő), az *R. T.* című, egy hivatal egy napját megörökítő, helyenként karkai atmoszférájú regényét (1934: Pantheon, 1970: Magvető) és *A varázsló* című, két kamasz tragikusan végződő kapcsolatát tündéri realizmussal megformázó kisregényét (1937: Pantheon, 1970: Magvető). Korai verseskötetét, az *Állomást* (1925) és első, egy plátói homoszexuális vonzalom belső monológjával és gyilkossági fantáziákkal operáló, témájában és megformálásában is felettebb tabudöngető, lélektani kisregényét, a *Jane és Johnnyt* (1926: Tevan) nem adták ki újra. A regények első kiadásának dátumára csak a recenziókból lehet következtetni, mert a Pantheon könyveiben nem tüntettek fel évszámot és az OSZK, illetve a Nemzeti Bibliográfia adatai pontatlanok.⁹ Az 1938-as írásítási törvény idején még kiadatlan, vagy azután befejezett szövegei (köztük itt fel nem sorolandó fordításai) kéziratban maradtak, az irodalomtudomány nem foglalkozott velük, így datálásuk is kétséges: *Menekülés*, *Sahrazád*, *Kísértet a Klauzál utcában*, *Az asszonyi sok gonoszságoknak tüköre, vagyis amaz Eumachius barátjának megtévelyedése történetje*, *Egy fiatalember*, *A tenger*, *Merlin*, *A szép Meluzina*, *A hegy (Péter)*. Komor az elhallgattatás éveiben megszállottabban dolgozott, mint valaha, és esetében sokatmondó a közhely, hogy a prózaírásba menekült. A kétségbe-

⁸ Végül Kemény Katalin fordítását méltatta, elegánsan, de nem elhallgatva fenntartásait a *Nyugatban*: Komor András: Rabelais magyarul. Kemény Katalin fordítása. *Nyugat*, 30. 1937. I.: 376-377.

⁹ A recenziókat viszont összegyűjtve listázza az irodalomtörténészek bibliográfiája: Botka Ferenc – Vargha Kálmán: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905-1945. VI. Személyi rész I. A-K*. Budapest, 1982. 810-811.

VASÁRNAP, 1944 JUNIUS 25

További zsidó írók művelt vonják ki a forgalomból

A Magyar Távirati Iroda jelenti: A Budapesti Közlöny vasárnapi száma a következő rendelkezést közli:

A m. kir. miniszterelnök 11.300/1944 ME számú határozata a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők műveinek a közforgalomból való kivonása tárgyában.

A magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában kibocsátott 10.800/1944 ME számú rendelet 7. §-ban foglalt felhatalmazás alapján a következő zsidó szerzők műveinek a közforgalomból való kivonásáról rendeltem el:

a) Magyarországiak:

Aczél Lajos (Adler), írói álnév: Aczél László, Acz Kára (Adler), Adler Miklós, írói álnéve Ákos Miklós, Adorján Sándor (Weisz), Agai Béla (Schäffer), Agoston Ernő (Adler), Alba Nevis (Unger Ilona), Andersen György, Aszlányi Károly (Ausländer), Avar Pál (Auer), Balassa Emil (Berger), Bálint Dező (Beck), Bálint Imre (Osterrischer), Bánoczi László (Weisz), Bárd Imre (Beck).

Bárdos Arthur (Burstein), Bártászkai Lajos (Hoffmann), Baumgarten Ferenc, Bédli-Schwimmer Róza, Békefi István (Kann), Bédli Izor (Goldstein), Bencze Tibor (Bruch), írói álnéve Benczés Tibor, Berend László (Braun), Borkos Imre (Bergl), Bogdányi Mór (Bleneha stock), Bokor Mátyás (Bruck), Bródy László, Bródy Miksa, Csérgő Hugó (Honig), Csármely Gyula, Déri Tibor (Deutsch), Dormándi László, Egri Viktor.

Emőd Tamás (Fleischer Ernő), Farkas Pál (Wolfner), Föld Mátyás (Rosenfeld), Fenyő László, Főhly János (Fleiner), Gara Ákos (Gottlieb), Harami Andor (Goldstein), Gellért Andor, Gerő Artilla (Guttman), Gró Lajos (Grosz), Gúthi Soma (Guttman), Haáz István (Haász), Hájó Sándor (Hoffmann), Hárs László (Herzog).

Heltai Jenő (Herzl), Hervay Frigyes (Herzfeld), Heumann Károly, Hevesi József (Kronstein), Horn Éde (Einhorn), Ince Henrik (Izrael), Ince Sándor (Stein), Issai Gesszámé (Moskovitz Amália), írói álnéve Lesznai Anna, Kádár Imre, Kadósa Mária (Kratzhaber), Kálmán Jenő (Kreiser), Kálnoki Izor (Kaufmann), Karácsony Benő, Karóczag Vilmos (Krammer), Kardos László (Katz).

Komjáthy Frigyes, Kéer Dező, Komény Simon (Kohn), Kófi Pál (Krammer), Kohn Sámuel, Komját Aladár (Korah), (A név nem tévesztendő össze Komját Aladár magyar költővel, a Petőfi-Társaság tagjával), Komló Aladár (Katz), Komor András (Kohn), Komor Gyula (Kohn), Kőműves Imre, Kuthi Sándor (Schönbern), írói álnéve Térey Sándor, László Andor, Lovas Lehel (Léderer), Lengyel Géza, Lesztán Sándor (Lichtenstein), Ligei Ernő (Lichtenstein), Lóránt László, Lukács Gyula (Lichtenstein), Magy Lajos, Makai Emil (Fischer), Mezei Imre (Rosenfeld), Miklós Jutka (Miltzer), Miskolczi Henrik (Weissmann), Moly Tomás.

Nagy Endre (Grosz), Nagy Samu (Neuhaus), Nagy Zoltán (a volt Nyugat főszerkesztő), Paál József, Palágyi Lajos (Silberstein), Palágyi Menyhért (Silberstein), Pályi Éde (Klein), Pap Károly (nem tévesztendő össze Papp Károly magyar irodalomtörténész professzorral), Patai József (Klein), Radnóti Miklós (Glatter), Reichard Piroška, Roboz Andor (Rosenzweig), Rónai Mihály, András, Rózsa Miklós (Rosenthal), Sas László, Sári Sándor, Szabó Imre (Steiner).

Szabó György, Székely Nándor, Szentes Béla (Schlesinger), Szirmai Rezső (Schwarzkopf), Szomori Emil (Weisz), Tábori Kornél (Tauber), Tábori Róbert (Tauber), Tamás Sára, Ujvári Péter (Groszmann), Ujvári László (Groszmann), Ujvári Jenő (Grosz-

Szabó György, Székely Nándor, Szentes Béla (Schlesinger), Szirmai Rezső (Schwarzkopf), Szomori Emil (Weisz), Tábori Kornél (Tauber), Tábori Róbert (Tauber), Tamás Sára, Ujvári Péter (Groszmann), Ujvári László (Groszmann), Ujvári Jenő (Groszmann), Vajda Ernő (Weisz), Vándor Iván (Weisz).

Vambéry Ruzstem (Wamberger), Várnai Dániel (Weisz), Vár Andor (Weisz), Verő György (Weisz), Vészi József (Weisz), Vidor Marcell (Weinberger), Villányi Andor (Schwabach), Wallasz Jenő, Zelk Zoltán, Zempléni Gyula (Pollák), Zerkovitz Béla.

b) Külföldiek:

Bialik Chaim Nachman, Döblin Alfred, Hameiri Avigdor, Heine Heinrich, Herzl Theodor, Mandos Catulle, Proust Marcel, Saphir Moritz, Gottlieb, Sokolov Nachum, Toller Ernst, da Verona Guido.

A fenti felsorolt zsidó szerzők műveire vonatkozólag a 10.800/1944 ME számú rendelet 3. §-ában megszabott kimutatásokat 1944. évi július hó 11-ik napjáig kell azonos példányban a sajtóügyi m. kir. kormánybiztoshoz benyújtani.

A Magyar Papirospari Nyersanyagbeszerző kft. a bejelentett példányokat legkésőbb 1944. évi augusztus hó 31. napjáig köteles összegyűjteni.

Budapest, 1944 június hó 24.

A miniszterelnök helyett: vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály dr. s. k., államtitkár, a sajtó, ügyek m. kir. kormánybiztosa.

A stockholmi „magyar demokrata klub” meztagad, a Ullein-Rev czkyt

Stockholm, június 24.

A stockholmi magyar kolónia soraiban bizonyos szakadás figyelhető meg, — írja a *Dagens Nyheter*. — Ez kitér a magyar demokrata klub egyik jegyzékéből is, amelyben utalnak a *Pest* című budapesti lap egyik jelentésére. A *Pest* ugyanis azt állította, hogy a klub Ullein-Reviczky keszdeményezésére alakult meg. A klub részéről most kijelentik, hogy a klub sohasem fogadja el Ullein-Reviczky irányítását és sohasem feleltetett arra súlyt, hogy őt felvegye a klub tagjai sorába.

„A magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása” tárgyában kibocsátott 10.800/1944 ME számú rendelet, Lesznai Anna és Komor András nevével. Aláíró: „A miniszterelnök helyett: vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály dr. s. k., államtitkár, a sajtó ügyek m. kir. Kormánybiztosa.”

esés és az attól való distanciózás reménytelennek bizonyuló vágya meghatározza a kéziratban maradt művek tónusát. Ez a fojtott zokogástól visszhangzó, egyre pánikteltebb hangfekvés, a tovatűnő idill nosztalgikus, a rettegést keltő jelen abszurdba hajló ábrázolása már nem mindig kerül azsúrba azzal a finoman ironikus, ugyanakkor precízen leíró, mikrorealista írói eszköztárral, mely Komort a legjobb műveiben jellemezte. Talán Lesznai Anna szellemi befolyásától sem függetlenül – akinek méltatta is „paraszt-Brueghelek”-nek nevezett, naiv felfogású falusi életképeit –, meseszerű, látomásos történeteket kezd írni, irgalmatlan napi penzumot róva magára. Jelenlegi ismereteim szerint két utolsó, még életében megjelent írása nem szépirodalmi mű, hanem barátjáról, a festő Dési Huber Istvánról szóló szöveg, melyeket a *Tér és Forma* és a *Magyar Csillag* elég bátor volt 1943-ban illetve 1944-ben közölni, noha akkor már ennek nem kis kockázata volt. Ami egyben addigra elért írói rangját is mutatja. Sajnos az utolsó publikáció már csak nekrológ lehetett.

Komor Andrászt a halála támasztotta fel. Legalábbis a számomra. A halála iszonyatos, megrázó története, melyet először a művészettörténész Zádor Anna interjúiban olvastam, s aztán másoktól másképpen. Tímár Árpád és Bardoly István voltak a kérdezők, amikor „a Mama” ezt elmesélte. Sosem láttam a művészettörténészek aprócska nagyasszonyát, aki pedig még kollégáimat, barátaimat is tanította, de ezeket az élete alkonyán készít, a két világháború közötti művészeti élet minden szegmenséről és figurájáról beszámoló beszélgetéseket és ízes pletykálgatásokat olvasva mindig úgy képzeltem magam elé, ahogy egy időskori fotóján láttam: vakon, szögödrebe süppedt sötét szemhéjával, kockás plédbe burkolva, ölében elmaradhatatlan fekete uszkárjukkal, Csitrirel. Többen emlékezni vélnek egy ugyanilyen nehezen nélkülözött fehér kesztyűre. Ez a Farkas István öregasszonyait idéző kesztyű mintegy önállósulva vezényelte le előttem Komor András utolsó napjainak drámai előadását.

„Elég jóban voltam Komor Andrással. Itt laktak a Keleti Károly utcában, tehát elég természetes volt, hogy gyakran elmenjek hozzájuk, ahova sok igen kiváló ember járt, hol Németh László, hol Dési Huber, meg már nem is tudom ki mindenki, író és festő járt oda. Komornak rendkívül kedves, finom lelkű, abszolút önfeláldozó, árja felesége volt, aki egy súlyos gyermekparalízisen esett át fiatal korában, mindenestre nagyon nehezen járt, és ezért isteníttette a férjét, aki hát relatíve igen mozgékony volt. Gyalog járt a Franklinba, nap mint nap innen, úgyhogy ez szintén nagy dolog volt. Bandi egyrészt nagyon nagy ismerője volt a magyar irodalomnak és nagy ismerője a francia irodalomnak, kitűnően tudott franciául, ezért gondolom, hogy talán francia–magyar szakos tanár volt, de ezt olyan határozottan nem merem állítani. Egyébként két nagyon jellemző dolog vonatkozik rá, az egyik az, hogy olyan igényes és művelt stilisztá volt, azóta se találkoztam ilyennel. Azon, hogy egy jelző vagy egy kötőszó, milyen legyen vagy hova kerüljön abban a mondatban, órákig lehetett vele vitatkozni, és nem engedett és helyére tette azt a valamit, na de nagyon jól is írt természetesen. A másik dolog, ami ekkortájt ugyancsak még egy kicsit különös vagy avantgárd magatartás volt, hogy még mindig ott tartottunk, – habár már

nagyjában mindenki járt a fekete-fehér és néma mozikba –, de azért még ott tartottunk, hogy egy kicsikét le kell nézni a mozit. Hát Bandi volt az, aki rettentően szeretett mindent, ami film, és aki aztán a film hőskorszakában egy állandó rovatot is nyitott a *Tükör* című folyóiratban. És hallatlanul értett ahhoz, hogy mi történik a film különböző centrumaiban, és ahhoz képest hogyan reagál a magyar közönség azokra a filmekre. Szóval határozottan nagyon színes egyéniség volt ilyen szempontból. Ő apróka, jelentéktelen külsejű ember volt, azt hiszem unokatestvére annak a Komor építésznek, aki Jakab és Komor néven dolgozott, és aki azt hiszem a második vagy harmadik Lechner-generációnak egyik közismert tagja volt. Ezt a franciaudvaros ikerházat itt a Keleti Károly utcában, ezt is ők építették, és a Jakabnak a veje volt a Sós Aladár, akit most újra fölfedeztek, és akiről most egész tanulmánykötet jelent meg.¹⁰ És egy másik interjúban Zádor Anna még hozzátette: „Gyalog ment be innen a Franklinba, ami a mai Károlyi utcában volt, ez majdnem egy óra, mert lassan bandukolt a Duna-parton, és ezalatt öt mondatot fogalmazott a fejében a délután odahaza írandó regényéhez, ugye. Szóval fantasztikus stilszta volt, és mikor én ezt a klasszicizmus kötetet írtam, akkor, ha úgy megakadtam, hogy ezt hogy lehetne, vagy hogy nem lehetne, akkor beszaladtam hozzá vagy fölmentem a lakására, és akkor egy jelzőn képes volt egy-két órát gondolkodni, hogy melyik lenne ritmusban, hangzásban, emez, amaz, a legpontosabb. Szóval a nyelv iránti tiszteletet tőle tanultam meg, és azt is, hogy mi milyen borzasztó pongyolán írunk. Ő aztán egyébként meghalt, [...] öngyilkos lett 44-ben, mikor begyűjtöttek engem is. Na most ő is, és a közeli barátja, Komlós Aladár is elkövették azt a hibát, hogy írtak egy-egy olyan regényt... Komlós Aladáré nagy siker volt, a címe az volt, hogy... [*Néró és a VII. A*], Turóczi-Trostlerről szólt... nem tudom, milyen tanár úr... a zsidó gimnáziumban játszódiák, Turóczi-Trostler volt a hőse, csak átformálva, és Komor András pedig [az *R. T.*-ben] valahogyan megírta a Franklint, persze azt is nagyon átformálva. Ezekért persze mind a kettőt a megfelelő főnökséghez is fölrendelték, komoly anyagi következménye lehetett volna persze, mert ma sem értenek az emberek az ilyen tréfához, de akkor még sokkal kevésbé, hihetetlen, de sokkal kevésbé.”¹¹ „Visszatérve még Komor Andrásra, akinek a külseje is, meg a természete is olyan volt, hogy az a tipikusan sikertelen ember, nem boldogtalan, csak sikertelen, és ez a sikertelenség aztán tovább is folytatódott. Mikor bujkálniuk kellett, akkor ő elment a feleségével együtt a Németh Lászlóék akkor Rózsadombon levő villájába a Törökvész útra, amit lebombáztak az ostrom alatt. Ott azonban többen is voltak, és Németh Lászlót kezdte idegesíteni és szorongatni, hogy mennyi bujkáló van nála, és azt kérte a Komoréktól, ahol ugye egy árja feleség volt, hogy menjenek haza. Ők haza is mentek a Keleti Károly utcába és azonnal öngyilkosságot követtek el, aminek következtében a Bandi mindjárt meghalt, de az asszony meg rosszul lett, kihányta és életben maradt és még elég sokáig élt elég nyomorultan, habár az Ortutay Gyula megható ra-

¹⁰ *Zádor Anna 1-4.* Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 15. 2008. no. 54., 55., 57. és 16. 2009. no. 58. – az idézet: no. 57. 100–101. [továbbiakban: *Zádor, Enigma*]

¹¹ *Zádor, Enigma*, no. 54. i. m. 167–168.

gaszkodással és önfeláldozással juttatott neki olyan otthon végzendő munkát, amiből az életét elég jól fenn tudta tartani.”¹²

Zádor Anna, aki maga is a Franklinnál dolgozott, ebben az időben már szintén életveszélyben volt. A kiadóvállalat, akinek csak tudta, fenntartotta az állását, de 1944. április 5-én végül fel kellett mondjanak Zádornak. A Franklin különben, legalábbis Zádor Anna jellemzése szerint „alapjában konzervatív beállítottságú vállalat volt”, ahol mindig szigorúan ügyeltek arra, hogy „senki csak kissé baloldali beállítottságú munkatársa se veszélyeztesse nyugalmát, viszont üzleti érdekből sem engedett irodalmi színvonalából. Nyíltan és észrevehetően senki nem politizált, de világos volt, hogy a vezetőség kormánypárti, legalábbis igyekszik az lenni, a lektorok fő célja azonban értékek felfedezése és támogatása, akárhonnan kerülnek is ki. A Franklinnál egyedül Schöpflin volt »szerkesztő úr« (noha a kávéházi pincérek minden írástudót szerkesztőnek tituláltak), nem azért, mert valóban szerkesztőként működött, hanem mert 1909-ben a *Vasárnapi Újságtól* került át a Franklinhoz. A másik három »szerkesztő«-nek is kialakult a pontos házineve: a klasszika-filológus Révay József, a *Tükör* című havi irodalmi folyóirat szerkesztője »tanár úr« volt, Komor András, a francia irodalom alapos ismerője, maga is író és fordító, »Komor úr« volt. A tankönyvrészlegben dolgozó Fenyves Pál »doktor úr« volt. Ez a kis csapat gondozta az évi háromezer ívnyi prózaszöveget, a több mint száz tankönyvet, a *Tükör*-höz csakhamar társuló *Búvár* című természettudományos folyóiratot (szerkesztője Cavallier József volt, aki kültagként végezte ezt a munkát.)¹³ Zádor Anna, aki az erősen jobboldali érzelmű turulista professzor, a konzervatív Hekler Antal védőszárnyai alól került a Franklinba, amikor kiderült, hogy zsidó származású nőként semmi esélye kinevezésben reménykedni a művészettörténet tanszéken,¹⁴ hamar feltalálta magát irodalmi szerkesztőként is, összeismerkedett a Franklin szerzőgárdájából többekkel és Komor Andrással közeli kapcsolatba került. „Ha a Hekler-tanszéken egyedüli zsidó tanítványként dolgozott, itt épp ellenkezőleg: barátok között élte meg a zsidótörvényeket, és amíg az arizálás lehetővé tette, azaz 1944 májusáig dolgozni és keresni is tudott. Az 1938-as arizálási törvény következményeként a zsidó származású munkatársakat a Franklintól is vagy elbocsátották, vagy munkahelyüket megtartva háttérbe vonták őket, és igyekeztek olyan megbízható és segítőkész munkatársakat alkalmazni, akik egyrészt tekintélyük és hatalmuk révén védelmet jelentettek a kiadónak, mint például Kornis Gyula 1939-től 1944-ig, vagy készek voltak az üldözötteken segíteni. Így került például Zolnay László Komor András helyére, Péter Andrást Kolozsvári Grandpierre Emil váltotta fel, s a Déry Tibornak, Devecseri Gábornak, Komor Andrásnak, Sárközi Györgynek, Szerb Antalnak jutta-

¹² Zádor, *Enigma*, no. 57. i. m. 102.

¹³ Zádor Anna: Schöpflin Aladáról. *Holmi*, 4. 1992. 1409-1410.

¹⁴ A turulista professzor és zsidó tanítványa különös kapcsolatáról és a Hekler-tanszék történetéről ld.: Markója Csilla: „Ellentétek keresztelési pontja vagy magad is.” Zádor Anna kapcsolatai és a magyar művészettörténet-írás a két háború között. *Enigma*, 15. 2008. no. 54. 25-69.

tott munkák Keresztury Dezső és Kolozsvári Grandpierre nevén futottak, a honoráriumot természetesen átadva a munka elvégzőinek, még akkor is, ha e munkáknak valójában csak »elenyésző hányada« készült el.¹⁵ Zolnay László így emlékszik ezekre az időkre: „Igen jelentős írói személyiségnek éreztem Révay József akkori segédszerkesztőjét, Komor Andrást is. Végtelenen fonák s elviselhetetlen helyzetbe kerültem akkor, amikor a Franklin Társulat Komor Andrást rossz papírjai miatt – elbocsátotta, s Komor helyére engem raktak, a jöttmentet.”¹⁶

Zádor menedéke, a Személynök utcai ház az úgynevezett nemzetközi gettó részeként egy ideig a svéd nagykövetség védelme alatt állt. Thurzó Gábor leírja, hogyan keresztelkedett ki Komor 1943 tavaszán: keresztapja Gyergyai Albert lett, „barátja és hívótársa a francia kultúrában”, de a hitközségtől „kikérni” állítólag Radnóti Miklós és Thurzó együtt mentek el, épp ők ketten, akik nem állhatták egymást – ahogy Komor az ő fanyar humorával megjegyezte, ez volt az ő első keresztényi jócselekedete. „Hogyan kértük ki a rabbitól Komor urat, hogyan békültünk ki ezalatt Radnóti-val, hogyan történt a keresztelés, esküvő – és utána az ígért sólet helyett mindössze libatöpörtyű a lakoma, mert Komor Andrást az ironia és az önironia sosem hagyta cserben! – az egy másik történet. De a csoda megtörtént – ha csodának nevezhetjük, ha valakinek halálos ítéletét vasban-darócban, kenyéren-vízen töltött életfogytiglanra változtatják. Jöttek a zsidótörvények, mind súlyosabbak, és Komor András – a frissen keresztelt, az »árja-párja« – hasznot látott a haszon nélkülinek elgondolt templomi szertartásból. De ez a bántatlanság, ez a nyugalom! Egyetlen rettegés, egyetlen irtózat! – a behívó, munkaszolgálatra, a keresztény emberből tagló alá való zsidó állattá változtatás, mindig fenyegetett. Körülötte fogytak az emberek, a keresztleetlen nemszerencésék, barátok, ismerősök. A Keleti Károly utcai remetelakás körül is szűkült a kör – a kapun ott a sárga csillag. És most, 44 októberében kapcsolódik a történetbe Dienes András, a kakastollas százados. Nem tudom, kinek jutott az eszébe, hogy valahogyan segíteni kéne Komor Andráson. – Gondolkozzunk – tűnődött Géczy főhadnagy. Kitaláltunk egy sereg lehetőséget, Géczy is, Pelbárt atya is, én is. Kézenfekvőt és abszurdot. A legabszurdabbat – Dienes András találta ki. Az volt a logikája, a rettegést majd rettegéssel semlegesíti. A félelmet, hogy értejenek és viszik – hogy ötödször is megérkezik munkaszolgálatos behívója! –, azt azzal semlegesíti, hogy *valóban* értejenek és *valóban* viszik. Csak azt nem tudtuk, hogy Komor Andrást akkor már nem a nyilasok, nem az ötödik behívó, hanem – önmaga elől kéne megmentenünk. – Az egész roppant egyszerű – közölte Dienes András. – Holnapután Géczy Jóska beállít Komorhoz egy megbízható, kakastollas emberével. Szabályosan leigazoltatja, csendőrkísérettel végigvezeti a Margit körúton. Hadd lássák a testvérek, hogy ez sem úszta meg simán. Aztán én várok rá a kocsimon a Ganz ut-

¹⁵ Markója 2008. i. m. 65. Ld. még: Kolozsvári Grandpierre Emil: *Az utolsó hullám. Hullámtörők. Béklyók és barátok*. 2. kiad. Budapest, 1981. 201-202., 246-247., 503.; Vas István: *Azután*. Budapest, 1991. II.: 127., 169-170.

¹⁶ Zolnay László: *Hírünk és hamvunk*. Budapest, 1986. 179.

cában. Belökdösitek, én elhajtok vele. – Most rám bökött, rám villantotta félelmetes szemöldökét, kurucbajszát. – Egyenesen hozzád, a légoltalmi segélyhelyre. Bekötöt-teted, lefektetted, és addig fekszik, amíg fel nem szabadulunk. Na, jó ez a megoldás?

Ennél jobbat ki sem találhatott volna senki. Én mondtam el Komor Andrásnak a fantasztikus tervet.

– Jó ez? – kérdezte gyanakodva.

– Na hallod, ha téged Dienes Bandival és Géczy Jósikával az utcán meglátnak...!

– Jó. – Csupa rettegés a szeme. – De akkor is, minek ez?

Október 21-én volt ez, másnapra terveztük a szöktetést. Reggel aztán egy ismeretlen hang telefonált – Komor András és a felesége hajnalra virradón öngyilkos lett. Az asszony életben maradt, Komor úr meghalt.

Mégsem sikerült összeölekezett fává változniok, mint *A hegy*, az eltűnt regény lapjain Philemon és Baucisnak.¹⁷

A regény szerencsére megvan, ott nyugszik az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a többivel együtt. Egy bőröndben került ide, amit még Komor felesége csomagolt össze, aki 1947-ben követte férjét a halálba – az öngyilkosság ezúttal sikerült. Abban a két évben, felteszem, rendezte a hagyatékot, legépelte, ami még kéziratban volt. Legalábbis erre utal, hogy a gépiratokon látható lendületes kézírás nem hasonlít Komor aprócska betűihez. De míg odáig eljutottam, hogy kezembe vehessem az egyszerű sárga kartonba kötött gépiratokat, és a melléjük csatolt eredeti kéziratokat, éveknek kellett eltelniük. A Zádor Anna-interjúkat 2008-ban, négy kötetben jelentettük meg. Több száz lábjegyzet készült a forráskiadáshoz. A munkát követő években aztán sorban, egymás után elolvastam Komor András megjelent regényeit. Egyik ámulatból a másikba estem, még ha érteni véltem is a közeli barát, Lesznai Anna finom kritikáját, melyet a Franklin világot megidéző, *R. T.* című regényről írt. Lesznai Anna költőnő, a hajdani Vasárnapos, a Nyolcak művészcsoport tiszteletbeli tagja, 1919-ig a polgári radikális Jászi Oszkár felesége, 1931-ben tért haza bécsi emigrációjából, de nem sokáig maradhatott, mert 1939-ben már neki is megint menekülnie kellett körtvélyesi birtokáról. Nem tudni, hogyan, hol ismerkedtek össze Komor Andrással, de az OSzK Kézirattárában, ahol az eltűntnek hitt regényre, a főhőse után *Péter* alcímet viselő *A hegy* című könyvre leltem, voltak még lefűzve kisebb, elegey írások, köztük egy előadás szövege, mely nagy valószínűséggel Lesznai 1938-as Ernst Múzeum-beli bemutatkozása apropóján íródott, s valószínűleg annak az előadás-sorozatnak a részeként hangzott el, melyet Komor a Pesti Izraelita Hitközség Magyar Zsidó Szabadegyetemén tartott. Ezen a tárlaton a hímezési révén már idehaza is ismert, Bécsben pedig a Hagenbunddal többször is kiállító költőnő több-magával vett ugyan részt, de egy közel félszáz darabos kollekcióval rukkolt elő.¹⁸

¹⁷ Thurzó Gábor: Komor Andrásról. Emlékezés és emlékeztetés. In: Komor András: *A varázsló. Regények és elbeszélések*. Budapest, 1970. 23–24.

¹⁸ B. Vajda Klára, Feleky-Fetter Frigyes, Lesznai Anna festményei és Mikus Sándor szobrai. Ernst-Múzeum, 1938. május 8–22. Budapest, Ernst-Múzeum, 1938. (Az Ernst-Múzeum kiállításai).

A rejtélyes szöveg nem csupán művészettörténeti, de irodalomtörténeti jelentőségű is lehet. Úgy tűnik, Lesznai szerepet játszhatott meséivel, hímezéseivel, verseivel, akvarelljeivel és nagy családregegyének előkészületeivel Komor az utolsó műveit jellemző stílusváltásában. Erre utal a hagyatékában maradt egyik mű, *A szép Meluzina* címe is, amely eszünkbe juttatja Lesznai Meluzina-alteregóját, Meluzina-verseit: „Hihetetlenül érzem életem exterritorialitását. Idegen, mint magyar és zsidó; idegen országban élő; családban a mai család örvényvoltának tudtával; teljes osztálybeli elhagyatottságban; anyagilag és nevelésileg az »uralkodó«, asszonyi és emberi mivoltommal az »elnyomott« osztályhoz tartozóan; egy körülményei és büntudata által »gazdaságából lelkileg kivándorolt« gazdag; 40 évnél csudásképpen elmulasztott fiatalságát élni vágyó és ezt csudásképpen meg is élő vén fiatal; hivatásából asszonyi és idegi lény, asszonyirányából művész- és férfias lény által kidobott; társadalmilag élénken elhatárolt baráti körben élő; a mai hitetlenségből hittel, hit felé vándorolva, még emberi mivoltában is idegen Meluzina; a kultúra mai etikai, tegnapi ismeretelméleti technikai (és hamisan esztétikai) vonalából idegen mágikus ember, ki etikára szomjazik, százszorta erősebb hittel, hogy az egyesülés az egyetlen út, s a szerelem az ő prófétája.”¹⁹ Sajnos a kiadott Lesznai-naplóban épp a Komorra vonatkozó bejegyzés töredékes maradt, viszont megtudhatjuk belőle, hogy kapcsolatuk volt annyira bensőséges, hogy Lesznai már kéziratban olvasta a hagyatékban talált másik regényt, a *Kísértet a Klauzál utcában*, melyet akkor most már biztosan 1937 előttre datálhatunk. „Megkeresni az eltört cserepeit a mágikus világnak: mik voltak alaptörvényei – szemben a tudással s a vallásos misztikával, s mik a közös vonások ezzel és azzal. Komor Bandi pedz valamit a *Kísértetben* és a *Varázslóban*. A *Varázslóban* leírja azt a tragikus szomjúságot, melyet a gyermek a mágia után érez. A *Kísértetben* azt a karikatúrát adja, mellyel a mai ember kárpótolja lelki életében a mágia hiánya által tátongó űrt.”²⁰ Lesznai éppen ezekben az években fordul megint a regényírás felé, de *A kezdetben volt a kert* még sokáig érlelődik-íródik és majd csak a 60-as években jelenik meg. Különösképp, mire elkészült, kevésbé viselte már magán nyomát annak a mágikus, tündéri realizmusnak, aminek lehetősége, ideája Komor prózapoétikai elképzeléseit megfordította. Lesznai műve végső állapotában a mesei, „mágikus” elemek és ősképek használata terén meglepően aszketikusnak bizonyul. Noha mindvégig megtartotta a mellérendelő szerkesztés, az ornamentális, szőnyegszerű történetészövés elvét és regénye számtalan figura találkozásából és számtalan sors keresztződéséből áll össze, temérdek hőse megőrzi egyénitetségét, hiszen alkotójuk mindig a legfőbb létezésük Achilles-pontjánál ragadja meg őket. Nincsenek prekonceptiói a figuráiról, hanem azokat mások előítéletein és prekonceptióin keresztül láttatja, így aztán alkatuk nem adottság, hanem a szemlélők folyton változó nézetei szerint generálódó tulajdonságok összessége, egy *in statu*

¹⁹ Török Petra: Boldogságországba jutni. Bevezető gondolatok Lesznai Anna naplójegyzeteihez. Naplójegyzet (1921 vége, 1922 eleje). *Ezredvég*, 16, 2006, 10. 61–71.

²⁰ *Sorsával tetováltan önmaga. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből.* Vál. Török Petra. Szerk. Lenkei Júlia. Budapest, 2010. 462. Lesznairól ld. még az *Enigma* két tematikus számát: 14. 2007. no. 51., 52.

nascendi felvett sors-alakzat. Mint munkajegyzeteiből is kiderül, az ornamentális jelleg dacára nem staffázsalakoknak szánta még mellékszereplőit sem: mindegyik hőse sorsát, a szálak mindegyikét gondosan végigköveti, és amikor a német kiadás kedvéért meg kell húznia a könyvet, úgy siratja a kihagyott részeket, mintha hősei valóságos életét kellene ilymód megrövidítenie.²¹

Lesznai műhelyproblémáit a legjobban a naplója segítségével követhetjük, de egy pályázati színopszisnak köszönhetően az egyik legaktívabb periódus közepéről, 1954-ből egy összefoglaló helyzetjelentés, afféle ars poetica is a rendelkezésünkre áll. Eből kiderül, hogy a második világháború előtt főleg a képzőművészetre, azon belül is nosztalgikus, a falusi életre és a minden tekintetben azilumnak tekintett Körtyvélyesre koncentrált Lesznainak, aki fiát is elveszítette a háborúban, már igencsak megváltozott, letisztult elképzelései vannak a folyamatosan alakított, akkor még a *Béke* és *pusztulás* munkacímét viselő regénye szerkezetéről:

„Ez a történet 70 évtől öleli fel a magyar fejlődésnek, amelynek folyamán a magyar középosztály megkísérli átalakítani, átteremteti az ősi formákba zsibbadt, úgyszólván középkori magyar feudális világot: európai, nyugati ízű, demokratikus és modern országgá. Ez a folyamat azzal is bonyolultabb, hogy a demokrácia eszméje tőle alapjában idegen, egyre változó eszmékhez, szimbólumokhoz kapcsolódik. A kis ország tehetetlenül vergődik a német és a szláv tenger összecsapásai között. A demokratikus ideál hol a nemzeti függetlenség, hol a keleti öntudat, hol a nyugati erők felé sodródás eseményéhez kötődik. [...] E sorok írójának sorsa családi kapcsolatok és véletlenek sora révén úgy alakult, hogy ideig-óráig és bizonyos mértékben megsztotta minden magyar osztály életét. Át is élt vagy kerek három századot: azoktól a napoktól fogva, amikor a falusi parasztok ruhája szegélyét igyekeztek megérinteni ajkukkal, addig a napig, míg ugyanannak az utcának a parasztsága nem viszonzta többé az ő köszöntését. [...] A történelmi és politikai háttér csak annyiban jut szóhoz ebben a regényben, amennyiben apró kristályokra törve jelenik meg az egyéni sorsok alakjában. Leggyakrabban tehát, hogy úgy mondjam: álnéven, felismerhetetlenül és félremagyarázottan. Az egyén érdeklődésében az író, az általánosan emberi, az osztályadottság köntösében. A kompozíciós szándékom is az volt, hogy számtalan kis egyéni sorsstörmelékét az Idő – ez a minden regények főszereplője – rója össze egységes mozaikképpé. Egyes epizódok soká, látszólag indokolatlanul szöveődnek a szövegbe, míg végül – legalábbis úgy remélem – igaz helyükre és jelentőségre lelnek a megoldásban. Az események nagy véres fonala gyakran rejtett. Míg fontos történések nyomtalanul sikkadnak el: apró halk mozzanatok válnak sorsot alakító elemekké. A falevelek elsárgulása végzetes befolyást gyakorol egyik főszereplő jellemének, sorsának kialakulására, megsejteni vele a változás végzetes erejét. [...] A változás fenyegetően lappang az egész történet felett, mint fekete viharfelhő a legkékebb ég peremén is. Minden öröknek látszik – és el fog töröltetni – minden más-

²¹ Vö. még: Markója Csilla: Három kulcsregény és három sorsába zárt „Vasárnapos”. Lesznai Anna, Ritoók Emma és Kaffka Margit találkozása a válaszüton. *Enigma*, 14. 2007. no. 52. 103., 107.

képp jövend el, mint ahogy sejtjük. [...] Szemben a formát képviselő férfielemmel – a nő alkalmazkodóbb. Átvészeli a sorsot, mert sorstalanabb a férfinál. Ezért éli túl a nő a keretek összeomlását inkább, mint férfitársai a regényekben. Hiszen úgysem ott van, ahol áll – de mindig egy ölelésnyire a jövőbe hajlón. S az asszonynál tán még erősebb a művész, aki levetkőzi sorsát, és mint kontemplatív szem lebeg az események felett. Átvészeli azt a válságot, amelyben a hős és a harcos, a gyengéd és a kegyetlen elpusztulnak.”²²

Lesznai szándékosan archaizáló, ugyanakkor nagyon pontos, fegyelmezett, mégis ízes, már-már buja nyelve összetéveszthetetlen hangfekvésben szól és ez a hang, a „Riesenfräulein”, a körtvélyesi kastély óriáskisasszonyának, mesebeli úrnőjének hangja igen eltér a magát átlagos hivatalnok-értelmiségnek álcázó finom, franciás műveltségű, ízig-vérig urbánus írástudó Komor András kimunkált intonációjától. A regényekben mégis összeérnek. Pedig amíg az édes-óriás Lesznaié az extenzív teljesség, az áradás, a bekebelezés, az összekötés, az összefoglalás, addig Komor a szorongó, nagyítóval is alig olvasható hangyabetűivel befelé halad, befelé dolgozik, egy szűk szegmens, egy fegyelmezetten kiszabott, jól elhatárolt, elválasztott részlet intenzív, elemző totalitása felé. Eleinte mindketten megtorpanhattak egymás láttán. Lesznai így referál Komor *R. T.* című regényéről a *Nyugatban*:

„Részletek tömege, részletek özöne, kétszáz ezer betűnyi hadsereg vonul fel, hogy leírja, ismertesse, elemezze előttünk egy seszínű hivatalszoba életét reggeli 1/2 8-tól déli 3/4 1-ig. Áporodott levegő, mocskos falak, alaktalan ütdött bútorok, viseltes olcsó ruhák, 5 dkg parízer, számlablanketta és tízórapapiros zizegése, «privátbeszélgetéseket folytatni tilos». Ebbe a környezetbe beletört figurák, fintorok felsorolása, látszólag cél és rend nélkül: mintha csak valami ellenállhatatlan kényszer készítené az író, hogy kínos, izgatott pontossággal figyelje meg, teregesse ki a látottakat olvasója előtt. Halálosan unalmas lehetne, ha nem lenne kitűnő. Mert ebben a regényben – nem! én a regényt másnak képzelem: széles, gazdagvizű, hömpölygő folyónak, epikus méltósággal előretoluló lélettömegnek – ebben a különös és finom írásban, mely nem regény, elmondás: szellemidézés, az ismertetés megvilágosodás, a tüzetesség: szenvedély. A porszemeket elemző kéz észrevétlenül épít is. A csipri-csupri jeleneteket nem naturalista lerögzítés sorakoztatja egymás mellé. Az író valóban a miniatűr-festészet aprólékos technikájával él, de a részlet szeretete nem azonos a naturalizmussal. Komor András megfigyelései nem tapadnak a felülethez, belülről kifelé fotografált röntgenfelvételek ezek, s éppen ezért misztikus szálak szövik őket groteszk, elkerülhetetlen sorssá. A rosszul szellőzött irodahelyiség levegője titokzatos lombikok kigőzölgéséből ered, melyekben mai homunkulusok alakjai szemünk láttára fogannak, fejlődnek, nyomorodnak torz emberekké. S a gombostűre, illetve betűre szúrt, mesterségesen kitenyésztett kísérleti rovarok imponáló rend-

²² „A múlt rongyszedője vagyok. Adalékok a kezdetben volt a kert című regény keletkezéstörténetéhez. Közreadja Török Petra. *Enigma*, 14. 2007. no. 52. 42-47.

szerről tanúskodnak. Kiderül, hogy természetrajzuk nélkülözhetetlen az állatvilág adekvát megértéséhez, s legyünk bár csalogányok, tigrisek vagy repülőhalak: erős és áttéphetetlen kapcsok kötnek bennünket a «kispolgárhoz», – már csak azért is, mert egyazon világrend termékei vagyunk. [...] Komor András sokat tanult a francia boncoló-művészek s az orosz lélekidéző-bűvészek mesterségétől. Mindig érdekes, mikor köznapi jelenségeket símogat: mert gesztusát izgatottá eleveníti az a szeretettől vegyülő undor, mely őt az élet jelenségei elé parancsolja. Becsületes művész, őszinteségre és gondosságra törekvő. Csak arról beszél, amit valóban ismer, tud, átélt, s érezni, hogy gazdagsága túlszárnyalja azt, amit elmond. Tartalékai vannak, bőség, melyet eljövendő termések érdekében halmoz fel vetőmagnak. S tán emiatt a felhalmozott mondanivaló miatt érzem regényeit töredéknek, nem a befejezetlenség, de a folytathatóság értelmében. Könyvei kiegészítik egymást. Más-más oldalát világítják meg egyazon kispolgári életnek, hol a kényszerű önámítás harcát a kénytelen felébredéssel, hol talmi gyönyörök, talmi dicsőségek küzdelmét a bennünk lézengő és lázadó természetes Ádámmal. A «Nászinduló»-ban talán mélyebb, általánosabb érvényű lelki rétegeket tár fel; viszont az «R. T.»-ben kerekesebb, formásabb, művészebb. Ezek az írások egyszersmind kiváló és gazdag jegyzetek egy megírandó összefoglaló regényhez, melyet Komor András már megélt és melynek megírásához már kicsiszolta szerszámát: a furcsán lejtő, inverziókkal játszó, látszólagosan laza, de valójában símulékony és átfogó mondatot. Néha tetszelegve forgat egy-egy szószerszámot, túlsóká is elgyönyörködik benne. Helyenként modoros: francia marquiskra emlékeztető hangja itt-ott önállósul és tovább beszél akkor is, ha Komor András maga már elhallgatott. Viszont mért ne viselkednénk mi udvarias türelemmel ezzel a megnyerő francia hanggal szemben, aki a mi kedvünkért tökéletes magyarrá vált – sőt pestivé, pesti magyar-zsidó kispolgárivá. Az előkelő francia stílus-hagyomány nem gátolja meg abban az író, hogy újszerűt éljen meg és mutasson meg nekünk.”²³

Lesznai a kritikában nem említi a *Fischmann S. utódait*, igaz, hazaérkezésekor a könyv már néhány éve megjelent. A recenzióban gyengéden felrótt „választékosság” és „töredékesség” tulajdonképpen a „szűkösség” vádjához vezet; de azt azért Lesznai sem gondolta volna, hogy a hálátlan utókor emlékezetében épp ő fog Komor ellenpéldájául szolgálni: „Egyik sem remekmű, az egyik túl rövidre zárt és indulatvezérelt munka, ez Komor András *Fischmann S. utódai* című regénye, a másik ezzel szemben felettebb terjengős, pepecselő, amelynek a vége felé az író mintha magára is hagyná hőseit, ez Lesznai Anna könyve, a *Kezdetben volt a kert*.”²⁴ Komornak ez a „szűkösség” éppúgy erénye, ahogy Lesznainak a „tágasság”. A fentebbi állítással szemben mindketten rendkívül fegyelmezettek, Lesznai regénykonceptiója kidolgozottságát tekintve igen kevesekéhez mérhető, Komor műve pedig nem indulatvezérelt, hanem tárgya az indulat, az indulatiság maga, ezt vizsgálja valóban „kínos és pontos

²³ Lesznai Anna: R. T. Komor András regénye. *Nyugat*, 27. 1934. I.: 588–589.

²⁴ Alexa Károly: A magyar zsidó családregegy. Regénytriptichon – műfaj történeti adalék a magyar polgárosodás történetéhez: Kóbor Tamás, Pap Károly, Nádás Péter. *Kortárs*, 47, 2003, 8. 75.

izgatottsággal”, „belülről kifelé fotografált röntgenfelvételekként”. Lesznai a rá jellemző érzékenységgel és vizualitással azonnal képekben mutatja fel ezt a robbanás előtti atmoszférát, amely uralja a poétikai fordulat előtt a Komor-regényeket, az *R. T.* világát egy lombikhoz hasonlítva, melynek tartalma „csendes törvényszerűséggel erjed”. A laboratóriumi hasonlat már az első, lélektani regény, a *Jane és Jonny* elemzőjének, Schöpflinnek is eszébe jutott: „Komor kis regénye szépen van megírva, egyszerű, rövid mondatai néha mélyekbe világítanak. [...] De van egy komoly hiány-érzésem: a regény nem eléggé regény. Az alakot, akiről szól, nagyonis elkülöníti a többi élettől, nem hozza kapcsolatba egyetlen más emberrel sem. Úgy jár el vele, mintha mikor az orvosok gelatinban tenyésztene ki tiszta bacillus kultúrát. Az olvasó azonban, akit nem tudós kíváncsiság ösztökél, nem gelatinban, hanem testben kívánja látni a bacillust.”²⁵ A regény másik méltatója, Molnár Ákos, maga is író, feltűnően ugyanezzel a metaforával él, ám ő az ellenvetések mellett delejzettségének is hangot ad: „Az olvasó olyan érzéssel teszi le ezt a könyvet, mintha mikrobák nyüzsgését figyelte volna nagytűbeven keresztül. Hősének, az öregedő ügyvédnek agyvelejét helyezi Komor András a mikroszkóp lencséje alá. Éles szeme elől a legparányibb bacillus sem húzódhatik félre, előttünk tolong, zsúfolódik a gondolatok és gondolatfoszlányok tömege, amint leválva egymásról, születnek, harcolnak, elnyelik egymást. Semmi sem elég fontos és semmi sem elég lényegtelen. Íme az ember! Ki tudná magyarázni cselekvéseinek, alakulásainak okát? Komor sem magyarázza, de csálhatatlan ösztönnel bemutatja az utat, amit az ügyvéd befut íróasztalának rendberakott aktái közül a bár törzsvendégi címének elnyeréséig. [...] Tán a táncospár fiú-tagja iránt érzett olthatatlan szerelme öntudatának a védekezése más, nagyobb, fenyegetőbb veszélyek ellen? [...] A vonagló gondolatfoszlányok sokszor elképesztő villanással tárnak fel tátongó mélységeket, egy elfelejtett szó néhol merész kanyarodással utal végzetes fontosságú összefüggésekre, tehát a legteljesebb mértékben kifizetődik minden hangra figyelni, és ámul az olvasó oly titkok felderítésénél, amelyről az ideggyógyász köteteket ír, mégis: tagadni kell azokat az irodalmiságig puritán eszközöket, melyeket Komor András használ. [...] Páratlan bátorság és páratlan tévedés Komor regényírásmódja. Folytatása zsákuccába vezet, lehetetlen, hogy író ezt a módszert választotta lett légyen; munkáját inkább kísérletnek nevezném. [...] Mondanivalójának jelentősége és megírásának (tudatos) pongyolasága okozza azt a különleges hatást, hogy rejtett lírájának erejét csak a regény olvasása után érezzük, míg olvasása alatt szakadatlanul tiltakozunk ellene. Végeredményben – ha keresztülörtötte magát a révedezések, töprengések, önelemzések bozótján – az utolsó fejezetekben, mikor úgy látszik, már mindent tudunk és a vivisekció a legelrejtettebb titkokat is feltárta már, az olvasót oly elmélyült crescendo ragadja magával, s a kellemetlen témán túl, a letörésben annyira általánossá szimbolizálódik az ügyvéd esete, hogy minden erőszakos szuverenitása ellenére, az író győzelme kétségtelen. Ezért, de már csak társtalansága és Freud eredményeinek vakmerő alkalmazása folytán fontos és érdekes jelensége irodalmunknak.”²⁶

²⁵ Schöpflin Aladár: *Jane és Jonny. Komor András regénye. Nyugat*, 20. 1927. I.: 116–117.

²⁶ Molnár Ákos: *Komor András: Jane and Jonny (Tevan-kiadás). Pandora*, 1927. 1. 54–55.

Komor ebben az első kisregényben valójában szándékosan egyfajta „kamardarabot” akart adni, amiben nincs is más helyszín, mint egy szoba és esténként egy bár zárt helyisége, s hőse totális izolációja így a kapcsolatképtelenség analitikus terepévé válik. Komorra, akár Lesznaira, erősen hatott a freudizmus, de ugyanakkor mindketten távolságtartóan nyilatkoztak a regényírásban vitt szerepéről. Komor, akit pedig poétikai fordulatáig a lélektani regénnyel azonosítottak, így válaszolt az *Emberismeret* című folyóirat körkérdésére: „A pszichoanalízis, - terápiás jelentőségén túl, - amely nem az író területe, - a tudattalan felfedezésével az ember-alkítás és a sorsalakítás módszerével ma már világnézetet jelent. A 19. század lélekboncoló technikája és a mai regény analízise között a különbség az, hogy amíg a 19. század csak a lélek - hogy úgy mondjam - felső rétegeire hatott és intuícióval oldotta meg a lélek drámai problémáit, a 20. század, még ha tagadja is a pszichoanalízistől való függőségét, a lélek tudattalan erőit már tudatossá tette. A helyzet ma körülbelül az, hogy a mai író számára a pszichoanalízis szinte közhellyé, teljesen ismert irodalmi eszközzé lett. Még az az író is, aki semmit nem tud a pszichoanalízisről, öntudatlanul ismeri annak irodalmi eszközeit, s él is vele. Annyi bizonyos, hogy ugyanakkor, amikor a pszichoanalízis új területeket nyitott meg az irodalom részére, egyben egy regényformulát alakított ki, amely bizonyos tekintetben etikaellenes és amely a regény gazdag anyagát igen gyakran egyszerű lelkiboncolásra szűkítette le. Egy új naturalizmus alakult ki, mint a mai regény egyik megtestesülése, s ez valamennyire a regény elsekélyesítésére is vezetett. A regényírás új útját én ettől a pszichoanalitikus naturalizmustól való szabadulás jegyében látom, kissé a szürrealizmus útmutatása szerint. Természetesen ez az új fejlődés nem tagadja meg a pszichoanalízist, csak már kilábolt belőle. A képzőművészetben csak az expresszionizmus ma már teljesen elavult próbálkozásai helyett fedezhetők fel a pszichoanalízissel való kapcsolatok. De az új művészet a Cézanne-i hagyományokkal kívánja folytatni, amely még a lelket is »csendéletté« alakítja át. Én a pszichoanalízist még diákkoromban ismertem meg, ekkor olvastam az első freudi írásokat és azt kell látnom, hogy végzetesen hatott reám. Minden igyekezetem, hogy regényeim ne legyenek pszichoanalitikus dokumentációk - mert bizony igen sok újabb regény, amely ennek jegyében íródott: nem sokkal több ennél. Ennek tartom Stefan Zweig egész munkásságát is. Az én találkozásom a pszichoanalízissel olyasfajta volt, mint az előttem járó nemzedékeknek találkozása oly fogalmakkal, mint a: haza, nép, természet. Úgy látszik, hogy egész korom arra készült elő, hogy e találkozás ne drámai megrezdülések, szörnyű magáraeszmélések között történjék meg, - de úgy találjunk reá, a pszichoanalízis törvényeire, mint bennünk lévő kérdések szükségképpen feleleteire. Szinte azt mondhatnám: ha Freud nem fedezte volna már fel a pszichoanalízist, - az én generációm szükségszerűen maga talált volna rá ennek törvényeire. Még egyszer hangsúlyozom azonban, hogyha mint ember a pszichoanalízis világnézeti alkotó erejét teljes mértékben vállalom is, mint író ennek formalizmusától minden írói eszközömmel szabadulni akarok.”²⁷

²⁷ Az *Emberismeret* körkérdése. Válaszolt többek között: Földi Mihály, Füst Milán, Kassák Lajos, Kluge Endre, Kodolányi János, Komlós Aladár, Kosztolányi Dezső, Kulcsár István, Noszlopy László,

A freudizmus közvetlen felhasználását szintén nem helyeslő Lesznai azonban rátapintott a lombik-hasonlattal a kettejük regényfelfogása közötti leglényegesebb különbségre. A Komor-regényekre valóban ez a csendes, visszafojtott készülődés jellemző, készülődés egy tragédiára, amely az író életében be is következett. A *Nászinduló* nyitó fejezetének hirtelen kitörő bacchanáliája úgy hat, mintha ezen a hisztérikus telítettségű lombikon hirtelen nyitnának egy szelepet, egyetlen pillanatra a testek és testrészek örült travesztiájában, érzéki kavargásában megmutatkozik az a „roham”, amire a szereplők a tudattalan legmélyén számítanak, amit az író mintegy előrevetít vizsgálati alanyainak. Akik – a fiatal pár, egy általában vett emberpár a korban, e szörnyű világ Ádámja és Évája – el is jutnak kapcsolatuk katasztrófájáig, de ahogy az *R. T.* világába vetett „idegen elem” okozta pillanatnyi felzúdulás mégsem robban ki, mégsem söpör el semmit, úgy Komor itt is a felrémlő káosz megregulázott, de ettől még éppoly fenyegető jelenlétével operál. A katarzis, a bármifajta megoldás könnyörtelen hiánya Komor első műveinek legfelforgatóbb jellegzetessége. A kiúttalanság sivársága, hétköznapisága, s az, ahogy a megalkotott világ minden elemét a legkisebb nyelvi egységektől a teljes szemantikai struktúráig átjárja. Ez a „formába kerekedett világ” hívójének, Lesznainak, elborzasztó lehetett, ugyanakkor felismerhette benne a saját ornamentális, mellérendelő világvilágképének egyfajta tárgyias alátámasztását, igazolását: Lesznai regényében sincs kitörési pont. Ha csak nem úgy, ahogy az a mű végén feltűnő idegen a hősnő felé nyújtott fehér kezében egyszerre naturálisan és szimbolikusan megjelenik: maga az idegenség, a fény és/vagy a halál.

Lesznai valóban évtizedekig küzd a regényért, a regényével, amelynek műhely-problémáit bécsi tartózkodása alatt Heimito von Dodererrel, a *Strudlhof-lépcső* írójával is megosztja. Igen tanulságosak azok a naplóbejegyzések, melyek arról árulkodnak, hogy Lesznai, akárcsak Komor, kerülni szeretne volna a vallomásos, az alanyi beszédet, s mindent megtett azért, hogy a lélektani hitelesség megtartása mellett a regényhősöket saját magától eltávolítsa. A 20-as évek kudarcai az akkor még *Arabella* munkacímmű regénykezdeményekkel és a harmincas évek válságperiódusai világosan mutatják, hogy Lesznai milyen mértékben dolgozott meg azért a hangért, ami regényében aztán olyan természetes, hiteles személyességgel szólal meg: „Tegnap panasztam Doderernek, hogy nem tudok más prózaírást elképzelni számomra, mint mesét vagy tanulmányt, vagy biográfiát. A regény számomra azért lehetetlen, mert kiindulni megélt alakból, főleg önmagamból indulok ki, s úgy érzem, egy eleven alakhoz egy egyetlen sors van kirendelve, nem mesélhetek mást magamról, mint azt, ami volt (persze a belső történet nem fedi mindenben az empirikus látszatot, s apró változásokat, kiélezett helyzeteket el tudok képzelni, hisz fantáziában úgyszólván felüléli az ember az életet), de amint »hazudni« akarok, elfog a rossz lelkiismeret. Ha másról írok, úgy érzem, csak azért tudok »hazudni«, mert nincs elég mély evidenciám az

illetőről. Valóban lelkiismeretfurdalás-féle érzés ez. Teljesen konstruálni pedig nem tudok alakot. Nagy meglepetésemre Doderer azt mondta, hogy ő, a tipikus elbeszélő, ugyanezzel a problémával küzd. Csak az teszi lehetővé ezen akadály praktikus áthidalását, hogy úgy érzi, »neki nincs zárt egyénisége«, de sok lehetősége van, elkorcsosult én-ek, melyeket művészileg rekonstruálni képes.²⁸

A hisztériás állapot alapélménye, hogy fizikailag is megszűnnek azok a jól ismert határok, melyek kordában, azaz életben tartják a testet. A hisztérikus szíve ki akar esni, pulzusa átlép egy olyan tartományba, mely összeomlással fenyegeti. Felmegy a vérnyomása. Lélegzése felgyorsul, ami túllégzéshez, szaknyelven hiperventillációhoz, a vérben megemelkedett oxigénszint pedig gyakran ájuláshoz vezet. A pánikrohamban megszűnni látszik a zárt, biztos egyéniség, a személyiség alkalmi, esetleges konstrukcióként lepleződik le, melynek stabilitásában, önvédelmi mechanizmusaiban többé nem lehet bízni. Gyakori élmény, hogy a pánikban lévő ember úgy érzi, hogy nem tudja magát többé elhatárolni sem a belső, sem a külső környezettől. Rohamot válthat ki front, megváltozott légnyomás, túlzott hideg, meleg, hangok, szagok, ízek, egyszóval a külvilág bármely erős ingere - s ebben az állapotban minden elviselhetetlenül erősnek bizonyul -, de a test normális állapotban alig érzékelt reakciói is, a test belső hangjai, téves riasztások, hallucinogén tévképzetek. Fennhangon gondolkodott. „A hisztéria értelme, hogy ráirányítja a figyelmet az (ön)kontrollon, a hatalmon túli összefüggésekre.” Milyen kontrollról beszél, ezt kérdeztem. „A pszichikus én, a személyiség is csupán hatalmi konstrukció.” Felragyogott. „A hisztéria a test szabadságharca a psziché, mint konstrukció ellen.” Ez a párbeszédünk jutott eszembe, amikor az összecsomagolt pipereholmit a fogkeféjével Komor regénye mellé, a bőröndbe tettem. Nem biztos, hogy csak az egyedi testről van szó. Bármilyen elnyomásról lehet szó, bármilyen frusztrációról. A pszichiáter majd nyilván azt mondja, hogy a hisztéria arról árulkodik, hogy az alany valamit feldolgozni, tudatosítani, megoldani képtelen. A szó maga a mai napig pejoratív. „Mit hisztizel”. S mintha alanya csak nő lehetne. Nem lehetne férfi. Vagy, ahogy Bibó írja, egy egész társadalom. Közben megérkezett a taxi. Talán mégsem ezt a regényt kellene vinnünk. Komor a *Nászinduló*ban tökélyre fejlesztette a személyiség pszichoszociális konstrukcióként történő színrevitelét. Alakjaira hatalmas társadalmi nyomás nehezedik, hogy megfeleljenek bizonyos követelményeknek, de legalább ugyanilyen erővel feszítik őket belülről artikulálhatatlan és tolerálhatatlan ösztönkésztetések. A présből Komornál nem lehet szabadulni, hiányoznak az individuális menekülő utak. A kor nem engedi menekülni, mely éppen individualitásában frusztrálja az embert. Különösen a zsidót, akit lassan emberszámba sem vesz. S Lesznai mintha tudott volna valamit, amit ő nem. A taxis igyekezett úgy tenni, mintha észre sem venné utasa állapotát. Rázkódott a válla a lebíráthatatlan, csillapíthatatlan zokogástól, de nem érhettem hozzá. Világos volt, hogy attól neki csak rosszabb lesz. Semmilyen ingert nem tolerált ebben a védekezésből félvakká váló, beszűkült tudatállapotban.

²⁸ Sorsával tetováltan önmaga. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből 2010. i. m. 372-373.

Mivel azt hihette, szétesik, őrült erővel személyisége maradványaira fókuszált. Az üres első ülés fejtámaszába kapaszkodtam. Kínomban azon töprengtem, meddig pánikroham és mikortól idegösszeomlás. S hogy a kórházban majd mit csinálnak, mit csinálhatnak vele.

Lesznai a naplóban megnevezi azt az elemet, ami a 30-as években még a legfontosabb neki, és üdvözli megváltó megjelenését az újabb Komor-művekben: a résmentes illesztések helyére benyomuló szent hiátust, a mágiát. Hagyj helyet a reménynek, így hangozhatott a hazatérő Lesznai legbensőbb, egzisztenciális óhaja, s a körtvélyesi kertben, a kert mitikussá növelt toposzában ez a vágy átmeneti kielégülésre, azilumra talált. Komor mohón fordul először a Rét, majd a Kert medéke felé. Hirtelen felfedezi a gyermekkori világát. A varázslatért könyörgő kamaszhőse, aki beleszeret a képzeletben csodatévő tulajdonságokkal felruházott fiútársába, a szerelmi affér végén kegyetlenül csalódik, s világképét a kettejük közös csónakjának kibillentésével billentené helyre. A helyreigazító gesztus azonban gyilkosság, melyet Komornak nem sikerül hitelesítenie. Megpróbálta a történetét ezúttal nem a visszazárt lombikkal lefullasztani, hanem katartikus eseménnyel felszabadítani, de olyan véget választott, mely didaktikus pátoszával épp a mesei emelkedettséget hiteltelenítette. Hőse a mágikus szinten is frusztrálódott. Lesznai is belefutott a kudarcba idillikus parasztképeivel.

Mindketten mélyen, elemien vonzódtak a képzőművészethez, Komor írt róla, Lesznai pedig gyakorolta is.²⁹ „Kassák hiába mondja, hogy el a metaforákkal, az ember képekben lát. Mégpedig nem közvetlen víziókkal – talán nem mer – de hasonlatokban.”³⁰ Lesznai az első világháború előtt a modernizmus úttörőivel, a Nyolcakkal állított ki, műteremszomszédja Orbán Dezsőnek, férje, Jászi Oszkár révén is jóban vannak az „édes Stokival”, Kernstok Károllyal, de legközelebbi barátja, emigráns éveinek is egyik legfontosabb szellemi társa a Nyolcak fiatal üstököse, a zenésznek, képzőművésznek egyaránt kiváló, művelt és okos Berény Róbert. Bécsben Lesznai a mérsékelt modernizmust képviselő, de a 20-as években egyre progresszívebbé váló Hagenbund tagja lett, többször állított ki Bécsben, de Kassáékkkal is tartotta a kapcsolatot. Már az emigráció előtt két tűz közé szorult, férje, a polgári radikális Jászi és baráti köre, a Tanácsköztársaság idején is szerepet vállaló Lukács György és társai eltérő politikai nézetei miatt. A bécsi években nem csupán a

²⁹ Az utóbbi években Lesznai Anna képzőművészeti tevékenysége mindinkább az érdeklődés homlokterébe került, köszönhetően a Hatvany Lajos Múzeum úttörő kiállításainak, Török Petra forráskiadásainak és kutatásainak, az *Enigma* két, Lesznaival foglalkozó számának és a Nyolcak kutatócsoport működésének. Vö.: Török Petra: Lesznai Anna, a Nyolcak háziasszonya. *A Nyolcak*. Kiállítási katalógus. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. Pécs – Budapest, 2010. 482-493. és a korábbi irodalom: 536. Ehhez az örvendetes folyamathoz szeretnék hozzájárulni néhány adattal és a sajtóvisszhang felidézésével a 30-as évekre vonatkozóan.

³⁰ Lesznait idézi: Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. Budapest, 1979. 98.

Hagenbund művészeivel, vagy a már említett Dodererrel, de Musillal is megismerkedett. „Minap mondtam Musilnak: [...] csak az egyéni tehén lehet »minden tehén«, és az én tehénélményem egyszersmint. Életben még sokkal több a bűn. Akvarellrel úgy kéne csendéletet festeni, hogy sok fehér papíron, a helyes helyen itt-ott egy-egy színfolt, ecsetvonás fejezze ki a tárgyat, expressziómat, a kompozíciót. Azért festek annyi akvarell csendéletet, mert csak ha azt megközelítem, akkor győztem volna le magamban az az »peu prés« pacálást, ami minden olajképemet elrontja. Akvarellben ezt a hiányt könnyebb dekorativitással (persze az üres értelemben véve ezt a szót) elfedni. Ha még 2000 évem lenne, talán megtanulnék festeni.”³¹ Hímzéseit idehaza és Bécsben is keresték, kipróbálta magát a könyvtervezés, az illusztráció műfajában, de a legjobban akvarellezni szeretett. Minél komolyabban vette munkáját, annál feltűnőbbé váltak hiányosságai a professzionális képzőművészekhez képest, amin a segítőkész barát és egyben szigorú kritikus igyekezett tanácsaival segíteni. Berény elvárásai azonban inkább csak ártottak Lesznainak, minél inkább próbált megfelelni az analitikus, konstruktív képépítés, a szerkezetesség követelményeinek, annál kevesebb kedve és ereje maradt a saját, Chagallt idéző, ornamentális mesevilágához: „Utóbbi években - írja 1934-ben naplójába - hitem dacára olyan dolgokat akartam írni, festeni, mint amelyeket a »komoly felnőttek«, a tiszta és képzett »l'art pour l'art«-isták, vagy máskor pedig a társadalom kérdéseitől áthatott művészek akarnak csinálni. Tudom 1) hogy ma ez történelemfilozófiailag aktuális 2) és hogy az aktuálisban élő ember adja magát a leginkább, mint művész. Ez számomra mégis hiba, én csak azt adhatom, ami lényegem, a saját gyönyörűségemet kell keresnem az alkotásomban. [...] Ha hiszek, nem szabad hitemben kételkednem, és nem szabad kishitűen azt mondanom, »én a gyerekkor mágikus életérzéséből alkotok, ez ma nem aktuális, tehát nem lehet érték, felesleges.«³² 1934-ben újra előnti a keserűség: „A festés, pláne a nyári sikertelenség után, egészen idegen világ most számomra. Rob [Berény Róbert] és Gerg [férje, Gergely Tibor grafikus] »iskolája« megártott nekem, mert én sosem lehetek a modern francia iskola értelmében analitikus festő. Valami a vizuális mesemondás és a dekoráció között a valódi területem. [...] Előttem a fél regény. Versek. Szeretnék ismét mesélni is, de koncentráció kéne.”³³

A rendre feltörő kételyek ellenére Lesznai idehaza is éppoly aktív kiállító, mint Bécsben. Bécsben egyéni tárlata is volt, a Bauernmarkt 3-ban, Hugo Heller műkereskedőnél, s az *Ujság* bécsi tudósítója igen megértően helyezte el akkor kiállított műveit a naiv művészet és az avantgarde metszetében: „Cirógató ecsetje alatt minden élettelen megelégedik, s minden élet dísszé kacskaringózik; danoló kézimunkák ezek a képek, egy kicsit a népdal és Walt Whitman között, annyira egyénien, mintha valaki saját kezeirésével írta volna meg egy vidéki (Landgut) birtok térképét.

³¹ Lesznai 1929-es feljegyzése: *Sorsával tetováltan önmaga. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből* 2010. i. m. 387.

³² Uo., 432.

³³ Uo., 423.

Lesznai Anna *Különös falu* című művének reprodukciója Berény Róbert cikkében. *Fórum*, 2. 1932. 263.

Lehetne expresszionizmusnak nevezni, lehetne uri parasztművészetnek, de a legjobb azt mondani: ez Lesznai Anna, ilyen Lesznai Anna, meg kell vele ismerkedni és többé nem lehet elfelejteni.³⁴ Hazaérkezése után rögtön kiállít az Ernst Múzeumban, egy Lázár Béla rendezte csoportkiállításon, 1932-ben. Lesznai munkáit ebben az évben a kritikus festő-barát, Berény Róbert a következő szavakkal méltatta a *Forum*-ban: „Lesznai Anna a szeretet játékos mesemondója, s ennél fogva nem a nagy akarat festője. Epikus, mint a dajka – (hiszen oly szívesen vagyunk gyerekek s érette legkivált) – s a falu zajos életeinek, tompa mozgalmainak, kis harsogásainak, s tarka vásárainak kép-meséit, ha úgy hallgatjuk, amint ő meséli, teljes életvarázssal idézi fel bennünk ezt a világot, mely iránt vágyakozni – az ő jóvoltából – meg nem szűnünk. Epikus, mint a dajka, s keze alatt a dolgok egymásmellé rakásával épül a kép. Hangsúlyozni kell, hogy nem meseillusztrátor!, hanem képpel mesélő. Ez a tény külön- s egyedülállását jelenti a magyar festők között. Ami hasonlításul felkínálkozik, inkább mástól való különbözőségét mutatja. Kiállításain hallani lehet a flamand Breughel névnek említését, holott amiért a házkémény füstől, még nem gőzmozdony, s a festő sem abban egyezik a másikkal, hogy történetesen mindegyik sok alakot rak a képére. A kép folyamatossága is adhat mesét, viszont – s ez Lesznai Anna esete – a mese folyamatossága is alakulhat képpé.”³⁵

³⁴ Lesznai Anna akvarelljei. *Ujság*, 1926. január 24.

³⁵ Berény Róbert: Lesznai Anna. *Fórum*, 2. 1932. 262.

A kézimunka-terem az „Atelier” művészeti magániskolában, 1930-as évek közepe.

Lesznai 1933-ban az I. Nemzeti Képzőművészeti Kiállításon szerepel a Műcsarnokban, 1934-ben pedig a Tamás Galéria a modern magyar grafikát bemutató kiállítása mellett a progresszív művésztársaság, a KUT tagjaival állítja ki három művét, két gouche-t és egy olajfestményt a Nemzeti Szalonban. 1935-ben megint Tamás Galéria, ezúttal a Modern magyar akvarell első sorozatában, 1937-ben pedig ismét a KUT-tal állítja ki ugyanott festményeit. Művei eljutnak New York-ba is. A *Pesti Napló* így tudósít az eseményről: „Magyar festőművészek sikere Amerikában. Az International School of Art, amely már negyedik éve, hogy elhozza növendékeit Magyarországra, az idén nyáron ismét megrendezi tanfolyamát. Az iskola amerikai igazgatónője, Elma Pratt New Yorkban nagy kiállítást rendezett, amely aztán vándorkiállítás formájában végigment az amerikai nagyvárosokon. Az amerikai lapok nagy cikkekben számolnak be a magyar kiállítás sikeréről. Különösen kiemelik Gróf Batthyány Gyula, Pekáry István, Molnár C. Pál, Lesznai Anna, Szőnyi István és Fáy Lóránt képeit. A New York-i lapokon kívül cikket ír a *Washington Post*, a *Philadelphia Public Ledger*, a *Cleveland Plain Dealer*, a *Dayton Journal*, a *Buffalo Post* és mások. A magyar festőművészek közül igen sok már el is kelt Amerikában.”³⁶ Közben tanít az egykori Nyolcak-társ, Orbán Dezső *Atelier* nevű „művészeti tervező és műhelyiskolájában”, a dolgozók számára létrehozott esti tanfolyamon. A *Magyar Grafika* 1932-es első-második száma szerint szabadkézi rajzot, síkdíszítést, textiltervezést és szőnyegszövési technikákat tanított.³⁷ Az egyedül-

³⁶ *Pesti Napló*, 1936. április 25.

³⁷ *Magyar Grafika*, 13, 1932, 1/2. 21.

álló iparművészeti iskolát Orbán Dezső Kozma Lajos ötlete alapján indítja, aki Komor Andrásnak ex librist tervez, a szabadiskola pedig abban a Személynök utcában működött 1939-ig, míg Orbán Ausztráliába nem emigrált, ahol Zádor Annaék háza csillagos lett 1944-ben. „Orbán egyik építész barátja adja kölcsön az alapításhoz és a tanítás beindításához szükséges pénzt. Az intézmény, amelyben a professorok szinte ingyen tanítanak, főiskola, műhely, mester- és mesteremberképző volt egyszerre. Konceptiója, az »art and craft« mozgalmához hasonlóan az volt, hogy a művészeteket és a mesterségeket közelítse egymáshoz, a különböző művészeti és kézműves ágakat egymás mellett, komplexen szerepeltesse az oktatásban. A tantárgyak között szerepel: építészet, bútortervezés, kerámia, grafika, művészi rajz, kézimunka. A belsőépítészetet Kozma Lajos és Fábry Pál, a grafikát Végh Gusztáv, Kner Albert illetve később Gergely Tibor, a kerámiát Gádor István, később Illés László és Gorka Géza, a divattervezést Vágó Zsófia, a kézimunkát Lesznai Anna tanítják. Később ez a névsor kibővül. Orbán a művészi rajzot oktatja és vezeti az iskolát. Ez az elgondolás magyarországi viszonylatban új és forradalmi, különösen annak fényében, hogy itthon még kevésbé ismert, az akkor hasonló elvek mentén működő, Walter Gropius által alapított dessau Bauhaus iskola.”³⁸ De az igazi nagy, egyéni kiállítással felérő bemutatkozásra 1938-ban kerül sor, amikor is az Ernst Múzeumban a Szőnyi-tanítvány B. Vajda Klárával, és az autodidakta Feleky-Fetter Friggyessel, továbbá a Pátzay-tanítvány római iskolás Mikus Sándor szobrászművésszel együtt állít ki. Lesznai dominanciáját mutatja, hogy a katalógusban szereplő közel félszáz hímezése és festménye elé külön előszót írhatott, „Miért festek?” címmel. A kiállításról hírt adott a *Pesti Hírlap*, a *Korunk Szava*, az *Ujság*, az *Uj Hagymány*, *Esti Ujság*, *Pesti Napló*, a *Magyarország*, az *Est*. Elek Artúr szerint „Lesznai Anna régebbi színei kissé megkomorodtak, amióta a művésznő az akvarellről áttért az olajra, s korunk uralkodó divatjának megfelelően szürkével és fehérrel megtöri színeit”,³⁹ mások szerint „Lesznai Anna a grafikáról áttért a festészetre, de mégis inkább a grafikus jut szóhoz munkáiban”,⁴⁰ de olyan is akadt, aki szerint „gyengéd, bensőséges lélekkel átítatott piktúrája különösen színeiben értékes.”⁴¹ A befogadás ambivalenciájáról, zavaráról a legvilágosabban Kállai Ernő megjelent kritikája árulkodik: „Lesznai Anna gyűjteményénél is nem egy ponton az volt az érzésünk, hogy a festőnő nyugodtabb érlelés és gondosabb megművelés árán jóval szebbet tudott volna alkotni. De az ő gyöngébb képeinek is mindig megvan az az erényük, hogy nyoma sincs bennük semmi szokványos, kényszeredett szépítgetésnek. Frissességében, naivitásában sokszor elragadóan kedves, mesélő fantázia nyilvánul Lesznai Anna festményein. [...] Ez a festői rajzás a maga közvetlen, szabad lelki hevületével az expresszionizmus felé tart. Kivált ott, ahol a kifejezés, javítás és pótlás nélkül megmaradt első, jól sikerült lendületében.”⁴²

³⁸ Gereben Katalin: *Orbán Dezső – Egy európai vándorúton*. Katalógus. Győr, 2010. 10–11. ld. még: Frank János: Budapesti beszélgetés Orbán Dezsővel. *Élet és Irodalom*, 1964. május 30. 8. és Frank János: A szerencsés festő. *Élet és Irodalom*, 1975. január 11. 12.

³⁹ (e. a.) [Elek Artúr]: Az Ernst-Múzeum csoportos kiállítása. *Ujság*, 1938. május 15.

⁴⁰ F. J.: Kiállítás az Ernst-Múzeumban. *Pesti Hírlap*, 1938. május 8.

⁴¹ T. D.: Csoportkiállítás az Ernst-Múzeumban. *Esti Ujság*, 1938. május 14.

A KUT, azaz a Képzőművészek Új Társasága, akikkel Lesznai kiállított, a 20-as években a progresszió letéteményese volt, „a tagok többsége érintett volt a kömmün eseményeiben, de nem olyan mértékben, hogy ezért komolyabb retorziókkal kellett volna számolnia. Így a bethleni konszolidáció időszakában újra megszülethetett a Tanácsköztársaság bukása után itthon maradt modernnek egysége.”⁴³ Az 1926-ig Vaszary vezette társaság, melynek tagjai a kezdeteknél Rippl-Rónai, Czigány Dezső, Beck Ö. Fülöp, Egry József, Kmetty János, Kozma Lajos, Márffy Ödön, Perlrott Csaba Vilmos, Vedres Márk, Szobotka Imre, részben a Nyolcak itthon maradt tagjaiból, részint a modernizmus más vezető egyéniségeiből verbuválódott. Éppen abban az időben, amikor Komor képzőművészeti kritikusként a legaktívabb volt, a KUT Rózsa Miklós irányításával kultúrpolitikai manőverekbe kezdett, javítani pozícióját a kormányzatnál, amit Komor nagy aggodalommal figyelt. A napisajtó reakcióit a KUT 1926-os kiállítása kapcsán elemezte: „Amit olvasni lehetett, hamis volt: hogy íme, a »szertelenkedők« megtértek, íme, az izmusok nálunk nem tudtak »gyökeret verni«, íme a modern magyar művészet megnyugodott a szelíd és szolid klasszicizmusban – s ugyanakkor megtért Picassóról, az izmusok végéről tudott tudósítani pár jól beavatott, s jóakarátú sor. Itt, itt a baj! Ez az, ami ellen tiltakozni kell. Mert a fiatal művészet életképességét tagadja, aki megtérésről beszél. A modern törekvéseket diszkreditálja, aki az izmusokról ad halotti jelentést.”⁴⁴ 1927-ben meg is fogalmazza, miben látja a KUT jelentőségét: „A kiállítás többet ad s főképp több életet mutat, mint esztendő óta képzőművészetünk bármely eseménye.”⁴⁵ Biztos érzékkel emeli ki a maradandót, legtöbbre értékelve Márffy, Szőnyi, Derkovits, Egry, Ferenczy Béni, Ferenczy Noémi, Medgyessy, Pátzay mellett Szobotka Imre teljesítményét. A sors iróniája, hogy amikor két év múlva újra mérleget von, akkor azt a Scheiber Hugót marasztalja el a leginkább, aki az egyetlen ismert Komor-portrét ránk hagyta.⁴⁶ De már 1927-ben kritikusan ír Aba-Novákról is: „valahogy nem érezzük mindenütt szükségszerűnek azt a monumentalitást, amely gyakran nem válik a kép részévé, hanem szinte ott ágál a kép előtt. Nagyon is mutogatja az erejét, különösen a színeiben, amelyek csináltak és indokolatlanul vadak.”⁴⁷ 1936-ban már nyíltan konfrontál a *Szép Szó* hasábjain a római iskola stílusdiktátumával, s a Gerevich Tibor és Hóman Bálint fémjelezte kultúrpolitikával. Keményen és egyértelműen foglal állást a magyarosság és a klasszicizálás kettős követelményével szemben: „Mikor és mivel válik hát a kép meg a szobor magyarrá? A hazai határok között

⁴² Kállai Ernő: Kiállítások. [Korunk Szava, 1938] In: *Kállai Ernő összegyűjtött írások 6. Magyar nyelvű cikkek, tanulmányok 1938-1944*. Szerk. a jegyzeteket és a névmutatót összeáll. Tímár Árpád. Budapest, 2004. 34.

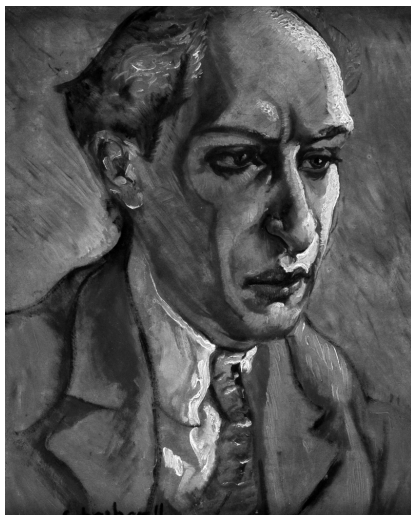
⁴³ Kopócsy Anna: *KUT. Képzőművészek Új Társasága 1924-1934. Válogatás a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai és Szobor osztályának gyűjteményeiből*. Budapest, 2003. 3.

⁴⁴ Komor András: Kiállítások és kritikák. *KUT*, 1, 1926, 2. 14.

⁴⁵ Komor András: A KUT kiállítása. *Pandora*, 1. 1927. 185.

⁴⁶ Komor András: Képzőművészeti mérleg az 1929-es szezonról. *A Toll*, 1, 1929, 7. 48.

⁴⁷ Komor András: Kiállítások. *Pandora*, 1. 1927. 122.

Scheiber Hugó: Komor András, 1920-as évek. Olaj, vászon, 460 x 381 cm. Petőfi Irodalmi Múzeum, Művészeti és relikviatár, ltsz.: 69.8.1.

magyar szellemtől, aki Párizsba, mint aki például Rómába megy, arra az elmélet nem ad feleletet; de a zárlatot kérlelhetetlenül fenntartja mindennel szemben, ami a Montparnasse levegőjét hozza magával Pestre.” Komor szerint a hazai viszonyok a huszas években a művészek két csoportját állítják szembe egymással: „Egyik a Műcsarnok hivatalosan elismert sablonjait ismételtető festők és szobrászok nagy tábor, melyet az állami díjak és rendelések özöne táplál. Ők vannak előtérben, a sajtó s a hivatali fórumok szócsövén csak az ő hangjuk hallatszik. Mellettük szinte nem is látszanak a többiek, nem jutnak szóhoz, legföljebb egy-két műkereskedés eldugott törpe termében, úgyszólván senki sincs, aki foglalkozzék velük. Modernnek s a »modern« szó rossz csengésű ezekben az időkben; minden kép és szobor, amely eltér a Műcsarnok szabványaitól, a hozzá nem értő, de annál illetékesebb fórumok szemében, nemzetrontó kommunizmus bűnében gyanús. Ez az az idő, amikor, hivatalos intézkedésre, közvetlenül megnyitás előtt le kell akasztani egy kiállítás legjobb képeit – kissé merészebben látott balatoni tájakat –, mert felforgató eszméket hirdetnek. A kis országok életképességük bizonyítékát akarják adni, műveltségük fényeit próbálják csillogtatni az európai nagy államok előtt. Vándorkiállításokat rendeznek. Magyarország részt vesz ebben a szép versengésben, de anyaga mindenütt rendre megbukik, mert a hivatalos válogatás nem engedett közéje oly művet, amely a nyugati művészet színvonalán áll.” Klebelsberg időszakának értékelése után áttér a Hóman-érára, és magyarázatot kínál Gerevichék olasz orientációjára: „Az európai fasizmus két jelen-

érvényes új esztétika megfogalmazói épp ebben a lehiggadásban látják azt a döntő mozzanatot, amellyel művészetünk a maga való magyarságára eszmélt. Mint egyebütt, itt is igen szép szavak állnak az elmélet rendelkezésére: »a magyar föld tiszta nyugalma«, a »túlzásoktól idegenkedő, józan magyar nép«, az »egészségesen konzervatív magyar lélek« szavak, amelyek, más vonatkozásban, kőkemény fogalmakká merevedtek, mindig és mindenütt előforduló formulákká, mindenkire köteles vezényszavakká, amelyekben kételkedni, amelyek mögött az értelmet keresni tilos.”⁴⁸ Finom iróniával felemlégeti, hogy az új esztétika, ha nem sikerül meghatározni, hogy mi a magyar, akkor azt határozza meg, hogy mi nem az. Így rekesztenek ki mindent, ami Párizsból érkezik: „Hogy miért nem lehet Párizs tanítása magyarrá, miért idegenedik el jobban a

⁴⁸ Komor András: A lehiggadt magyar művészet. Kiállítások margójára. *Szép Szó*, 1, 1936, 3. 269.

ségére gondolok. A horogkeresztes Németország legfőbb igyekezete az, hogy tevékenységét a fiatalok mozgalmának állítsa be, legerősebb propagandája a glédába állított és lelkesé dresszírozott ifjúság. A fiatalságra hivatkozni mindig is a leghálásabb és leghatásosabb frazeológia, a fiatalság forradalmi színezetet ad minden mozgalomnak, még ha az lényegében a legreakciósabb is. Mussolini minden szereplésének állandó kísérője valamilyen dekorativitás. Németországban ez katonai pompává merevedett, Róma azonban máig is megmaradt egy lazább és gyermetegebb, úgy szokták mondani, latinabb színességénél. Az olasz operák teatralitása ez, szemre kedélyesebb, de, politikai minőségében, lényegében egy a nyomasztó német ünnepléssel. Ehhez a dekoratív propagandához a mai Olaszországnak szüksége van a művészet modernebb formanyelvére, amely, iparművészeti alkalmazásaiban, hangos és plakátszerű. Az olasz fasizmus első pillanattól kezdve magához is kapcsolta hazai művészetének legszélsőségesebb képviselőit, őket tette meg hivatalos művészeivé; s nem utolsó sorban e modern művészetnek köszönhető, hogy a fasizmus ma mint modern államforma él a köztudatban.” A hazai „lehiggadás” folyamatát ugyanilyen, felülről vezérelt „igyekvő megalkuvásnak” látja, s hosszú cikke végén kimondja a verdiktet: „Igen, pártpolitika ez, mint ahogy az új esztétika egyik jóhízemű, de ügyetlenül fogalmazó szószólója meg is írta: »Fiataljaink... ahelyett, hogy egyöntetű, nemzeti művészet kialakulását munkálnák, széttörik azt«. Nemzeti egyöntetűség – nemzeti egység! Önkéntelenül is mennyi mindent elárul ez a mondatocska. S a kiállítások terméit járva, nem tudok szabadulni attól az érzésemről, hogy lám, egy akt két gömbölyű melle közé, egy csendélet fehér bögréjébe és sóskiflijébe is minden bonyolult szövevényességével bele tud férközni a napi politika.” Komor, aki a korabeli kultúrpolitikai elvárásoknak semmi engedményt nem téve olyan szép és lelkes cikkeket írt kedvenceiről, az egykori Nyolcak közül Berényről, Kernstokról, Márffyról, aki Kmetty és Dési Huber barátja, művészetük egyik legjobb értője, a 30-as évek közepén állást foglal az úgynevezett „zsidókérdésben” is. A már említett, a Pesti Izraelita Hitközség Magyar Zsidó Szabadegyetemén tartott, „Zsidóproblémák a modern magyar irodalomban” című előadásorozatában végigveszi a magyar zsidó irodalom történetét, rögtön az elején felállítva a provokatív antinómiát: „A múlt század felfedezte a zsidóról, hogy ember. A huszadik század magyar tollforgatói mintha csak azt akarnák bebizonyítani, hogy nincs emberi méltóság, nincs becsületes jellem a zsidóban, hogy nem vagyunk többek komikus figuráknál, akik csak azt érdemeljük meg, hogy ide-oda rugdossanak bennünket, akik büszke önérzettel ki sem merjük húzni a derekunkat; hogy nem vagyunk emberek.”⁴⁹ A keserű számvetést egy nyomasztó vita előzte meg a *Nyugat* hasábjain, mely Komor legjobb regénye körül robbant ki. Bálint Péter a vita egyik okát így foglalja össze: „Komor András első regénye, a *Fischmann S. utódai* éppen témája és szemlélete újszerűségével, a századelőn szatócscorból feltörekvő, évtizedes kuporgatásból és uzsorából vállalatokat, bankházakat alapító, szenvedélyesen tőzsdézó és polgárosodni vágyó

⁴⁹ Komor András: *Zsidóproblémák a modern magyar irodalomban. A zsidóság útja. Esszék 1848–1948.* Összeáll. Kőbányai János. Budapest, 2000. 192.

magyar zsidóság életformáját, sajátos világvilágképét és szellemiségét belülről, megalkuvás nélkül megjelenítő és a hazugságnak, önáltatásnak teret nem engedő őszinteségével lepte meg – s lepi meg ma is – olvasóit; nem véletlenül tartotta Móricz a pályakezdő író egyik legfőbb erényének, hogy: »végig lehet menni a könyvön, górcsóval és boncolókéssel, sehol sem találkozunk hazugsággal.« [...] Komor András témaválasztásával tagadhatatlanul darázsfészekbe nyúlt, önvizsgálata és kíméletlen lélek- és helyzelelemzése révén fel is bolygatta azt, s ezért neki is, aki iparkodott a felemásra vagy sehogyan sem sikeredett zsidóasszimilációra, a zsidó irodalom kisiklására, a zsidó írók részéről felelőtlenül, gyáván és ártalmasan felvázolt önportré tarthatatlanságára felhívni a figyelmet (arra a szemléletre, amely elfogadta és táplálta a »magyarságra ártalmas, a kártékony, a jellemtelen, a démonikusságában veszélyes zsidó figuráról« kialakított képet), s persze azoknak is, akik e szellemi öngettőzást kívánatosnak és üdvöztetőnek tartották, szembesülniük kellett a méregfullánkrok hatásával. Ám egy pillanatig se feledjük, Komor András, tisztelve az elődöket s műveiket, tudatosan akart szembeszállni mindenekelőtt saját hitsorsosai rosszul értelmezett mesterség- és hivatástudatával, az évezredes hagyományokat szégyenből vagy érvényesülési vágyból történő elutasításával, s nem utolsósorban a zsidó értelmiséget érintő és kirekesztő vádakkal: a kozmopolitizmus, az erkölcstelenség, a destruktivitás, a baloldaliság, a nyelvrontás máig ható előítéleteivel – ezt bizonyítják a Pesti Izraelita Hitközségben tartott előadásai is, melyeknek mottója lehetne az egyik önkritikus mondata: *»gyűlöletből vagy szeretetből felróni a hibákat, nem jelent egyet.«*⁵⁰

A vita Móricz Zsigmond recenziója körül robbant ki. De már az első kritikus, Illyés Gyula megfogalmazta a legfőbb kifogást: „A tükör, amelyet a kisvárosban hordoz, nagyszerűen ragyog, kitűnő képet mutat, amíg – hogy mondjam? – sémita vágású arcok kerülnek eléje. Egy-két túlrealizált csoport-képet kivéve (mint például a gyászborult család fotográfiája) olyan felvételek sorakoznak, melyeken az élet valóban élő életnek hat, melyeken, látszik, az emberek nem a konvencionális merev fénykép-pofával álltak az örökélet elé, arcukról lerí a pillanatban élő, s tán csak pillanatnyilag is igaz szeretet, meghatódottság, önzés vagy romlottság. Ahol azonban a pörge vagy a zergetollas kalapok és a hagyományos dzsentrí-bricseszek tűnnek elő, az az érzésem támadt, hogy a tükör alulról vagy felülről, vagy távolról, mit tudom én, de mindenesetre eltorzítva-elmosódva mutatja őket.”⁵¹ Móricz verziójában ez így hangzik: „A könyv, mint regény is érdekes és jelentékeny, de van egy kvalitása, amely szinte kordöntő jellegűvé teszi. A regény címe: »Fischmann S. utódai«. Egy vidéki nagyobb városban egy kereskedő cég harmadik generációjának életét mondja el. Ez a kereskedő család zsidó. Minden vonatkozásban, rokonságában, életszakaszában tiszta zsidóság él együtt. Zsidó élet, zsidó életfelfogás, zsidó világ, zsidó mentalitás.

⁵⁰ Bálint Péter: Gyűlöletből vagy szeretetből. Töprengések András Fischmann S. utódai című regényéről. *Kortárs*, 43, 1999, 8. 59–67.

⁵¹ Illyés Gyula: Fischmann S. Utódai. Komor András regénye. Pantheon-kiadás. *Nyugat*, 22. 1929.: I. 831–833. – újraközölve: Illyés Gyula: *Iránytűvel*. Budapest, 1975. I.: 54–59.

És ebben van, úgy gondolom, igen nagy jelentősége, hogy ennyire hiánytalanul s hibátlanul zsidó világgép. [...] Egy hosszú irodalmi korszaknak, úgy látszik, vége van s az irodalom lelki tisztaságának egy új fázisához ért el a zsidó író. S amint ide elért, el kell következni annak, hogy ez a hatalmas szellemiség, amit a zsidóság képvisel, őszintén és zavartalanul fejthesse ki lelki tartalmát. Komor András maga mindenképpen méltónak s alkalmasnak látszik arra, hogy ezen a téren kitűnő munkát végezzen.”⁵² Schöpflin Aladár a *Nyugat* következő számában a felvetésre nagy hévvel reagált: „Nem következik ugyan feltétlenül Móricz Zsigmond cikkéből, de le lehet vonni belőle azt a következtetést: a zsidó író maradjon a maga zsidósága körén belül, foglalkozzék csak a zsidó világgép és életformák ábrázolásával, s ami ezen a témakörön kívül esik, az már nem tartozik az ő kompetenciája körébe.” Miután hosszan sorakoztatja az érveket, pl. hogy Móricz sem csupán az alföldi parasztság, hanem a Felvidék és Erdély írója is, levonja a konklúziót: „Jól teszik tehát a zsidó származású írók, ha nem hanyagolják el a specifikus zsidó témákat, problémákat, komplikációkat. De ebből nem következik az, hogy csakis ezekkel foglalkozzanak, hogy beleszorítsák magukat valami irodalmi gheetto-félébe. A regionalizmusnak megvan a teljes jogosultsága az irodalomban, de a regionalizmust nem lehet követelmény rangjára emelni.”⁵³ Komlós Aladár viszont jóval megértőbbnek mutatkozott: „Móricz nem parancsot, csak tanácsot ad. Ez van a sorai mögött: »A magyar irodalom akkor is nyitva lesz előttek, ha zsidó magatokról írtok. Ha magatokról írtok, jobbat fogtok írni. A művészet érdeke kívánja tőletek, hogy magatokról írjatok.«” Érvei közül több felbukkan aztán Komor 1935-ös előadásában is. Így például az a kitétel, hogy semmit nem viselnénk el a világból, ha nem látnánk a művészet tükrében, így a zsidóságot is abban kell szemügyre vegyük: „Minden népnek módjában is áll, hogy művészetének és történetének nagy alakjaiban szemlélje magát, ám a mai zsidónak, ha származására gondol, csak kávéházi és hivatali személyes ismerősei juthatnak eszébe, akiket a megcsúfító közelségből lát – s legföljebb még »Kohn, aki megy a vonaton« vagy »a három zsidó, aki az állomáson találkozik«... Csoda-e aztán, ha elbírhatatlanul poézis nélkül valónak érzi a fajtáját és ezért önmagát is méltóság nélkül valónak? A mai zsidóság szörnyű belső fejvesztettségének és alantas sznobizmusának legmélyebb oka ez, a nemzet egészének szempontjából pedig nem közömbös, sikerül-e megjavítani egyik számottevő rétegének lelki higiéniáját. Azt hinni, hogy a többi magyarságnak előnyére válnék a zsidóság morális katasztrófája, ugyanolyan gondolkodás volna, mint azt hinni, hogy a lakosságra nézve közömbös, hogy pusztít-e fizikai ragály a zsidóság soraiban.”⁵⁴ A vita azonban tovább gyűrűzött. A

⁵² Móricz Zsigmond: A zsidó lélek az irodalomban. *Nyugat*, 23. 1930. II.: 421–422. – a vita anyaga újraközölve: Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Budapest, 1997. 93–95., 348–354.

⁵³ Schöpflin Aladár: A zsidó lélek az irodalomban. Válasz Móricz Zsigmond cikkére. *Nyugat*, 23. 1930. II.: 497–499.

⁵⁴ Komlós Aladár: Zsidó lélek az irodalomban. Válasz Móricz Zsigmond cikkére. *Nyugat*, 23. 1930. II.: 499–501.

zsidóság oldaláról is érte kritika Komor regényét. Vidor Pál például – a budai zsinagóga köréből – a *Magyar-Zsidó Szemle* hasábjain bírálta a zsidók szerinte negatívan elfogult ábrázolásáért. Hrotkó Larissza így ír erről: „1931-ben, még rabbi-jelöltként jelentette meg a Magyar-Zsidó Szemle májusi számában azt a cikkét, amely Móricz Zsigmond *A zsidó lélek az irodalomban* című publikációjára és az ezzel kapcsolatban kialakult vitára reflektált. Móricz Zsigmond amellet volt, hogy a zsidó író forduljon a zsidó témákhoz és használja ki annak kellékárát. Ezért Móricz örömmel üdvözölte Komor András, aki szerinte »nem vette fel a frakkot«. Nem úgy, mint Kiss József, aki keresztény allegóriákba öltöztette Reb Mayer-Litvákot. Móricz Zsigmond írására többen válaszoltak, igen színes vita bontakozott ki. Komlós Aladár úgy vélte, hogy Móricz tanácsokat osztogatott. Vidor Pál meg egyenesen illetéktelennek tartotta Móriczot annak megítélésére, hogy a zsidó költő, vagy író mely témához szóljon. Komor András »végzetes« ábrázolását pedig túlzottnak és ártalmasnak nevezte. Meg is jegyezte, hogy a »zsidónak minden árt, még az is, ha a színpadon kifigurázzák.« Vidor tehát kétségbe vonta, hogy a zsidó írónak Komor András, kellene követnie. Úgy látszik, nem volt szimpatikus az a dekadens hangulat, amely Komor zsidó családregeyéből áradt. Vidor attól tartott, hogy ezzel az egyébként sem tipikus ábrázolással a szerző csak a divatnak hódolt, és veszeléyztette a zsidóság erkölcsi megítélését. Majd ezt mondta: »Ha erről a regényről ezután Móricz Zsigmond konstatálja, íme az igazi »zsidó élet, zsidó életfelfogás, zsidó világ, zsidó mentalitás«, kötelességünk e nyilatkozat esetleges félreértésének és félremagyarázásának már eleve elejét vennünk.« Ha némely zsidó író elkerüli a zsidó témát, ez a »gyávaság« – folytatta Vidor Pál – a nem-zsidó világ magatartásának következménye. Ugyanis »nem alaptalanul gyáva a zsidó.« Ha Móricz segíteni akar a zsidó írónak, akkor a külső körülmények változtatását kell szorgalmaznia, a »belső zsidó kérdést« a zsidók maguk is megoldják. Nem kioktatni kell a zsidókat, vélte Vidor, hanem a nem zsidó társadalomnak is meg kell változnia ahhoz, hogy a zsidó kérdés megoldást nyerjen.”⁵⁵ Molter Károly az *Erdélyi Helikonban* Móricz gesztusát az írói szabadság megsértése szélsőséges formájaként értékelte: „Ez a tervgazdaság nemcsak a múlt évtized szovjetakarátát jelenti, hogy írók népszerűsítsék a pjtiletktát, nemcsak az árja izgatást a Heimatskunstért, és a Giovinezza ütemeit Itáliában soroljuk a megerőszakolt írás kényszertényei közé, hanem azt a szerény, de tekintéllyel hatékonná tett elvet is, mely szerint Móricz Zsigmond vagy Németh László mint szerkesztők azt ajánlották, hogy zsidó írók írjanak zsidó témákról, mert ilyenekben teremhetnek legkönnyebben remekművet.”⁵⁶

Komor öt év elteltével a Pesti Izraelita Hitközség Goldmark-termében tartott előadásában reagált a vitára: „Évekkel ezelőtt egy akkor megjelent regényemmel kapcsolatban Móricz Zsigmond egy, a zsidóságot igazán értékelő cikkben annak a véleményének adott kifejezést, hogy a zsidó regényíró a maga zsidó életének ábrá-

⁵⁵ Hrotkó Larissza: Vidor Pál ürügyén. *Remény*, 2007, 1.

⁵⁶ Molter Károly: Szellem és tervgazdaság. [Erdélyi Helikon, 1935] In: Molter Károly: *Erdélyi argonauták. Tanulmányok, esszék, tárcák, cikkek*. Marosvásárhely, 1999. 101.

zolását tűzze ki irodalmi céljául. A mai magyar regényírás legnagyobbjának ezt a tanácsát komolyan meg kell szívlelni. A realista regény anyagát az író élményei adják, kétséges hát, hogy az a zsidó író, aki a maga gyermekkorának, egész életének zsidó vonatkozásait kikapcsolja, tud-e olyan regényt írni, amelyből az olvasót az élet lehelete csapja meg. Kitűnő praktikus tanács a Móricz Zsigmondé, amelyből írónak és magyar irodalomnak egyformán csak haszna lehet: az író távoli és céltalan kísérletezések helyett olyan témakört talál, amely, épp mert átélte, az élet minden gazdagságát belesűríteti a könyvébe. S a magyar irodalom a zsidó életnek ebben az ábrázolásában egy valóságos új területtel gazdagodik. De a zsidó környezet, a zsidó élet ábrázolásában nem merülhet ki a zsidó író hivatása. Nem, már csak azért sem, mert ez megkötöttséget jelentene, s mint minden megkötöttség, szemben állna az írói szabadság alapvető elvével. Egy témakörre rögzítődni: ez maga után vonhatná könnyen magának a témakörnek a kiapadását, ez végeredményben a szellemi gettót építené ki magunk körött: Nem is ebben látom a zsidó író igazi hivatását. Hanem abban, hogy a zsidó gondolat kifejezője legyen. [...] Mit ír számunkra elő ez a szellemiség? Elsősorban emberiséget. Nem szeretném, ha szavamat többre magyaráznák, mint amit mondani akarok. Talán nem is teljesen végiggondolt gondolat ez, s nem a világ minden zsidóságára, csak a magyar viszonyokra vonatkozik. A zsidó gondolat magába foglalja a liberalizmus fogalmát. Magába foglalja minden ember testvériségét. Magába foglalja az ésszerűség tiszteletét. Magába foglalja az emberi kultúra folytatni akarását.⁵⁷ Így fogalmazza meg az irodalmi asszimiláció kapcsán álláspontját: „Zsidó író a zsidóságot ne tagadja meg. Ne akarjon nem zsidónak látszani. Ami távolról sem jelenti azt, hogy témakörét csupán a zsidóságra rögzítse le. Írhat akármiről, de mindig úgy kell írnia, hogy adott esetben, ha akár csak egy mondatban is, egy jelzőben is, a zsidósága kér megnyilatkozást, szót kérő zsidó voltát ne hallgattassa el. És ha arra született, hogy zsidó szemmel lássa a világot, ne tegyen a szemére más szemhez készült szemüveget.”⁵⁸ Ezek a szavak akkor már csak a Hitközség zárt, védett miliójében voltak szabadon előadhatók. Ugyanezen okból valószínűsíthető, hogy a szintén kéziratban maradt, Lesznai Anna festményeiről szóló szöveg is ugyanennek a közönségnek íródott, noha talán a helyszínen, az Ernst Múzeumban, a költő- és festőné képei között hangzott el. 1938-ban a Múzeum „úri közönsége” feltehetően megbotránkozott volna már a narrációhoz választott írói megoldáson is. Komor ugyanis így kezdte beszédét: „Nehéz feladatra vállalkoztam, amikor most Lesznai Anna művészetéről akarok beszélni. Mert mit mondjak? Öltözzem a művészettörténész szomorú ferencjózsefjébe s untassam magukat? Vagy vegyem kölcsön a kritikus fölényes gesztusait s azokkal tetszelegjek itt? Mit mondjak? Könnyíteni akarok a feladatomon s magam helyett beszélgetni próbálom Lesznai Anna képeinek egyik figuráját. A széles tomporú, de madonna arcú parasztlányt, vagy a sáros csizmájában is átöltözött királyfiként lépkedő béreslegényt kérdezzem-e ki? Nem, a legjobb lesz Lesznai Anna legállandóbb figuráját, a minden kép sarká-

⁵⁷ Komor 2000. i. m. 208., 209.

⁵⁸ Uo., 203.

ban vagy háttérben ott feketéllő, kaftános lengyelzsidót meginterjúvolni. Nem kell félniük, szakállas, pajeszos hitsorsosom a legkifogástalanabb magyarsággal beszél.⁵⁹ Komor szemlátomást nem osztotta a Kállai és más kritikusok idézett aggályait Lesznai olajfestményeivel kapcsolatban. Egry, Márffy, Berény és Dési Huber méltatója az őszinte elragadtatás hangján beszélte a „lengyelzsidót” Lesznai mesevilágáról, külön tárgyalva a hímezéseket is, melyek szerinte Ferenczy Noémi gobelinjeivel vetekszenek. Kiemeli az akvarellek közvetlenségét, természetességét, széles, nagyvonalú fogalmazását, és a „Brueghel-unokahúg” festmények őszinteségét és „varázslát”, ahogy ez a műegyüttes „játékos világával, minden kis részleten elbábelődő hitelességével, a mesét festői realitásba öltöztető s a realitást meseszerűvé varázsló egyéni lírájával művészetünkben egyedül áll.” A precízen leíró, realista próza mestere már 1935-ben hangot adott a mese, s ezek között is Lesznai meséi iránti vonzalmának: „A magyar tájak idillikus szépségeinek költője, Lesznai Anna zsidó gyermekkorának emlékeit tárja most föl elénk, a népi mese bájos motívumaiból építő Szép Ernő megmutatja, hogy a mese hangulatába ringató poétikus elemek zsidó lényünkben éppúgy megtalálhatók, s talán egész pályájának legszebb művét alkotja meg apjának, az öreg zsidó tanítónak alakjában.”⁶⁰ Lesznai képei között végül a szeretet, a mese, a mágikus gyermekkor iránti sóvárgás nyílt, eksztatikus vallomásban tör elő: „De oly keveset mond a szó, amikor a szótlanság nagy művészetéről, a festészetéről kell beszélni. A jelzők mellétalálnak, a magyarázat nem tud megmagyarázni semmit. Felesleges elmélkedések helyett hát hadd végezzem ezzel: szeretem Lesznai Anna művészetét, szeretem, mint azokat a szép emlékeket, amelyek gyermekkoromból megmaradtak s azokat a meséket, amelyeken valaha sokat andalogtam s az ízük még a számon van. És szeretném, ha festészetünknek ezt a különös tehetségű, a líra édes szavait nem édeskés színekkel, hanem szemérmes és őszinte becsületességgel és festői lelkiismeretességgel képpé transzponáló mesemondóját mindenki ugyanígy szeretné.”

„A szótlanság nagy művésze”, azaz a festészet iránti elköteleződés első „intézményes” nyomára egy művészettörténész, Rabinovszky Máriusz vezetett. Azt, hogy Komor már fiatalon a Belvedere Szalon titkára volt, abból a nekrológból tudtam meg, melyet Rabinovszky Komor feleségének halálára, 1947-ben írt. „Három éve annak, hogy Komor András író összeroppant a terror sorozatos csapásai alatt. Végző testi és lelki kimerültségben itthagya e keserű világot. Most, e hetekben, felesége követte az útján, mert számára párja nélkül nem bírt értékkel a létezés. Komor András emlékét őrzi a magyar szépirodalom. Finom verseket, néhány okos, művészien kiegyensúlyozott regényt, mélyenszántó esszéket írt. Mint a Franklin Társulat lektora befolyást gyakorolt irodalmi életünkre, mindig a haladás és a szigorú válogatás értelmében. Komor András azonban képzőművészeti életünkben is különleges értéket képviselt. Mint a francia szellem értője és rajongója közvetítőként szerepelt Párizs és Budapest között és leghaladóbb képzőművészeinkkel a művészet időszerű

⁵⁹ Komor András: Lesznai Anna. OSZK Kézirattár, Fond, 29/1. 54.

⁶⁰ Komor 2000. i. m. 207.

problémáit vitatta meg. Az első világháború utáni haladó művészeinket az akkori közszellem kirekesztette a nyilvánosságból; még Rippl-Rónait is gyanakvó, ellenséges szemmel tekintették s ő képviselte a valahogy megtúrt »szélsőbaloldalt«. Ebben az időben nyílt meg a Váci-utca egy kis félemeleti üzlethelyiségében Fónagy Béla Belvedere-galériája, hogy otthont nyújtson a jó haladó művészetnek. Komor András a Belvedere titkára volt, fiatal kora ellenére bölcs, bölcsessége mellett rajongó híve és támasza a modern törekvéseknek. Magas homloka alól csendes sugárzó tekintettel mérte le az élet s a művészet, a művész és a műbarát, a sajtó és a közönség közötti távolságot, s miközben a nem kevésbé lelkes, nem kevésbé rajongó, de nem mindig egyformán biztos ítéletű Fónagy Bélával is megvívta csendes baráti tusáit, hidat segített építeni itt is, ott is. Komor András halk, finom személyét nem fogják elfelejteni, akik valaha ismerték. Emlékét meg kell őriznünk a magyar művészet története számára.”⁶¹

Fónagy Béla a Belvedere Szalon jubileumi, 25. kiállítása apropóján írta törekvéseikről 1924-ben, hogy „a művészi meggyőződést és akarást hibáival is többre becsüljük a koravének vagy tehetségtelenek megtévesztő biztosságánál.”⁶² Az ifjú, jogi tanulmányai után francia-magyar tanári szakon végzett Komor Fónagy munkatársaként részt vett a Belvedere Szalon alapításában és működtetésében. Komor András apja, Arnold, Komor Marcell építész hét gyerekének egyike volt, akik együtt nőttek fel egy Keleti Károly utcai házban: „Az épület ma is áll, kívülről megtekinthető, csak kicsit beljebb kell sétálni, az utca vonalán álló bérházpár mögé. Első látásra alig tűnik föl egy-egy részlet: a két egymás mellett álló magyaros szecessziós motívumokkal díszített kapu legelőbb, aztán a fából ácsolt veranda odafönn, de rövid bámészkodás után a laikus is megérezheti, hogy értékes épület tövében ácsorog, bár a hajdani ornamentikának már csak a maradványaiban gyönyörködhet. A villának, melyet 1909-ben két, évtizedeken át együtt dolgozó neves magyar műépítész, Komor Marcell és Jakab Dezső építettett magának, külön érdekessége, hogy a 29. számmal jelzett szárny felső, kétszintes terébe Jakab Dezső beillesztette egy lebontott kelet-magyarországi falusi templom teljes festett famennyezetét. Ez ma is megtekinthető. A szépen rendbehozott impozáns térben a Park Kiadó székel. A villa 31-es számú, bal oldali szárnyát lakta egykor Komor Marcell családja.”⁶³ A hídépítő Komor Arnold mindkét fia, Zoltán is, és András is a Franklin Kiadónál dolgoztak, Zoltán, aki Vértes Klárát vette feleségül, francia és olasz fordítóként, Komor András pedig lektorként. Zoltán feleségével együtt nem sokkal író testvére után, 1945-ben halt meg, alig élve túl nagyapját, Komor Marcellt: „1944. március 19-én tehát néhány német tiszt érkezett a Komor-Jakab házhoz, amely természetesen teli volt értékekkel,

⁶¹ Rabinovszky Máriusz: Emlékezés Komor Andrásra. *Szabad Művészet*, 1, 1947. 250.

⁶² Idézi Csaplár Ferenc bevezető tanulmányában: *Mentor. Modern könyvek, modern grafika. A Mentor könyvesbolt 1922-1930. Kiállítási katalógus*. Budapest, 1996. 13.

⁶³ Bächer Iván: Komorok. (Egy pesti polgárcsalád történetéből). *Budapesti Negyed*, 4, 1996, 4. 111-124.

műkincsekkel, szobrokkal, képekkel. Jakab Dezső 1944-ben már nem élt, Komor Marcell még igen. Jakab özvegye, Schreiber Irén beengedte a rendkívül udvarias és elegáns tiszteket, akik aznap reggel lépték át a magyar határt. Mivel az idős hölgynek nem voltak kétségei a tisztek látogatásának célját illetően, rögtön felajánlotta, hogy végigvezeti őket a lakáson, és felsorolja az értékeket. Ezt azonban a katonák udvariasan elhárították, mondván, hogy nekik még sok helyre kell aznap elmenniük; egy papírost vettek elő csupán, amelyen szépen, tételesen fel volt sorolva minden, a házban föllelhető érték, az utolsó kicsiny képerkeretig. A lista végén pár sor tudatta, hogy mindezért a Német Nemzeti Bank majd fizetni fog, mihelyst a háború véget ér. »Itt tessék aláírni!« – mondták a snájdíg katonák, akik aztán a Komor-lakásban el is végezték feladatukat, és mentek tovább. A házat negyvennégy nyarán csillagos házzá nyilvánították. Rengetegen költöztek falai közé. Komor Marcell a házban maradt. November közepén azután elindult, hogy Falk Miksa utcában meglátogassa Kamilla nővérét. A nyilasok gyalog hajtották el Nyugat felé. Deutschkreutz mellett ölték meg. 76 éves volt.”⁶⁴

Komor András otthonról hozta magával a képzőművészettel kapcsolatos műveltségét, elkötelezettségét. Egy Babitsnak küldött képeslap tanúsága szerint a 20-as évek elején tagja volt az Abbázia kávéház asztaltársaságának, amelyhez Fenyő Miksák, Gellért Oszkár, Osváték, Schöpflin Aladár, valamint Elek Artúr és a szobrász Beck Ö. Fülöp-házaspár tartoztak.⁶⁵ Közeli kapcsolatban volt József Attilával.⁶⁶ De jóban volt Radnótiékkal, Ortutayval, Török Sándorral, Dési Huberékkal és Derkovitsékkal is. Derkovitsot képvisárlással is támogatta,⁶⁷ feltehetően neki is volt saját képgyűjteménye. A Belvedere Szalon a húszas években az avantgarde itthon maradt képviselőinek egyik első menedéke és fóruma volt, bizonyos értelemben a KUT előzménye. Rövid fennállása (1921–1924) alatt 29 művészeti kiállítást rendeztek falai között. Felföldi Anna így ír a Belvedere jelentőségéről: „Fónagy Bélának a *Társadalmi Múzeum*nál betöltött munkaviszonya 1921 szeptemberében szűnt meg, így lehetősége nyílt arra, hogy Komor Marcell építész unokaöccsével, Komor András (1898–1944) íróval társulva létrehozza a *Belvedere Szalont*. Fónagy párhuzamosan az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) képzőművészeti szabadiskolája elnöki tisztségét is betöltötte. A *Belvedere Szalon*, csakúgy, mint a szintén rövid életű és ugyanekkor működő *Alkotás Művészház és Helikon Galéria* magán-

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ *Babits Mihály kéziratai és levelezése. Katalógus. II. Levelezés.* Összeáll. Cséve Anna, Papp Mária. Budapest, 1993. 205.: no. 3978.

⁶⁶ „25-től a 30-as évek közepéig meleg barátság volt köztünk. Többek között együtt jártunk József Attilával, Komor Andrással, Ignótus Pállal – Vágó Mártáékhoz.” Komlós Aladár: Egy emlék Illyés Gyuláról. *Kritika*, 1972, 9. 4.; Vágó Márta visszaemlékezései szerint Komor András révén ismerkedett meg József Attilával, ugyanis Komor meghívta József Attilát egy vasárnap délutáni vendégeskedésre Vágóékhoz. Ld.: Vágó Márta: *József Attila*. Sajtó alá rend. Takács Márta. Budapest, 1975. 19.

⁶⁷ Molnos Péter: *Derkovits – Szemben a világgal*. Budapest, 2008. 32.

kezdeményezésre alakult. E kisgalériák kortárs alkotóművészek gyűjteményes kiállításával, egyes esetekben posztumusz életmű-kiállítással és tematikus tárlatokkal mutatták be az akkori kortárs képzőművészet legújabb fejleményeit. A három kisgaléria közül a leghosszabb ideig a *Belvedere Salon* üzemelt, és legszélesebb körű sajtóvisszhangot is az ő művészei kaptak. A korábban Kassák Lajos *MA* című lapja szerkesztőségének helyet biztosító Váci utca 11/b félemelete kiváló helyszínválasztásnak bizonyult. Kortárs kiállítási helyiség lévén az alkotók frissen megszületett munkái többségükben először itt kerültek a nagyközönség elé. A kiállítások szervezésén túl a rövid életű *Műbarát* folyóirat egyes, név nélkül megjelent cikkeit is Fónagy írhatta. Számos fiatal felfedezése vagy első gyűjteményes kiállításának megszervezése fűződik Fónagy Béla nevéhez (Derkovits Gyula, Patkó Károly, Jándi Dávid), ugyanakkor igyekezett ismertebb mesterek bemutatásával (pl. Körösfői-Kriesch Aladár hagyatéki kiállítása, 1921) vagy a régi mesterek kiállításával (1923) a szélesebb közönség érdeklődését megnyerni. Leginkább olyan művészek munkásságára figyelt, akik már az előző évtizedekben is a modernizmus és avantgárd különféle áramlataihoz csatlakoztak, mint a nagybányai neós művészet úttörőinek számító Czöbel Béla és Boromisza Tibor, az egykori Matisse-tanítványok, Bornemisza Géza és Perlrott Csaba Vilmos, a kubizmusnak elkötelezett Szobotka Imre, Kmetty János, Réth Alfréd, vagy a konstruktív képszerkesztést követő, később a berlini *Der Sturm*-ban is kiállító Kádár Béla és Scheiber Hugó. A ma már a két világháború közötti festészet klasszikusainak számító Derkovits Gyula és Egry József egyaránt 1922 végén szerepelt a *Belvedere*-ben. Derkovits korábban Kernstok Károly nyergesújfalui művésztelepén, majd 1921-ben Szobotka Imre műtermében dolgozott, a kiállításon olajképeket, akvarelleket és tusrajzokat egyaránt bemutatott. Egry József ekkor már a Balaton mellett élt, és súlyos, expresszív festésmódját mindinkább feladva egyre áttetszőbb „fényfestéssel” kísérletezett. 1923-ban került sor a fiatalon elhunyt, a *Nyugat* írói körével szoros baráti kapcsolatot ápoló Fémés Beck Vilmos szobrászművész kiállítására. Schönberger Armand és Bokros Birman Dezső közös tárlata mindkét művész számára emlékezetes maradt, mert az éppen akkor Budapesten tartózkodó Thomas Mann meglátogatta kiállításukat. Személyes találkozásukkor az író – összehasonlítva a német és magyar expresszionizmus új alkotásait – dicsérte a magyar művészek őszinteségét és erőteljességét.⁶⁸ A megszűnő *Belvedere Salon* feladatait bizonyos értelemben már 1923-as első kiállításától kezdve átvette a Mentor könyvesbolt, melynek tulajdonosa, Kudelka Károlyné az Andrássy úti kis üzlethelyiségben az önkiszolgáló könyvesbolt, kiállítóhelyiség, előadóterem és színházjegyárúsítás sajátos egyvelegét valósította meg: „A 20-as, 30-as évek között – írja Lázár Vilmos – volt Pesten egy különös kis könyvesbolt az Andrássy út 17-es számú házban. Hogy a Mentor-könyvesbolt ház- és telefonszámára (289-50) miért emlékszem ilyen pontosan 50 év múltán, azt csak valami szabadasszociációs módszerrel lehetne kideríteni. A kirakat csalt be a boltba. Az első, ami az üveg mögött megütötte a

⁶⁸ Felföldi, Ágnes: Béla Fónagy and the Belvedere Salon (1921-24). *Annales de la Galerie Nationale Hongroise=A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*, no. 10. 2005-2007. Budapest, 2008. 162.

szemem, *La Charge des autobus* (Az autóbuszok rohama), Jules Romains kis könyve, aztán Freud összegyűjtött munkáinak néhány kötete, úgy emlékszem, a *Zur Psychopatologie des Alltagsleben* (A mindennapi élet pszichopatológiája) eredeti kiadása volt. Az *Imago* legújabb száma és Le Corbusier könyve, és a Bauhaus kiadványa mellett még néhány polgárvadító kötet csábított a kis helyiségbe. Mohó érdeklődéssel néztem a könyveket, nyilván mert a pesti Andrassy úton voltak; ha történetesen Bécsben látom Gladkov *Cementjét* egy könyvüzlet anslagjában, minden bizonnyal továbbmegyek, de a bethleni konzolidáció sivár irodalmi termékei közepette frappánsul hatottak ezek a csemegék. Azután maga a bolt kedves interieurje, hátul aprócska »kultúrszobájával«, valóban meghitt sziget volt a kurzus kopár világában. Kudelka Károlyné, az Újlaki Téglagyár jó szívű igazgatójának felesége, haladó szellemű polgárrszony, nemcsak tulajdonosa volt a boltnak, hanem vevőnek, látogatónak barátja, szíves vendéglátó is.

Kik jártak ide? Azt hiszen, a rendőrségi iratokban megtalálható névsoruk, zömmel nem a veszélyesek közt, de a szemmel tartandók társaságában. Hevesy Iván, Czako Ambró, Vámbéry Rusztem, Supka Géza, Balogh Vilma gyakori vendégek voltak, de Feleky Gézát, Bortnyik Sándort, Hébelt Edét, Kemstok Károlyt is látni lehetett. Néha előadásokra sor került ott. Gergely Sándor, Hevesy Iván, Kernstok Károly előadására emlékszem, meg Ligeti Páléra (akinek valami zavaros társadalmi elméletét Riesz István megtámadta). Ezeket a kis, inkább beszélgetéseket, semmint előadásokat abban a miniatűr helyiségben tartották, amely a bolt mögött volt. Itt állította ki 1925 tavaszán, majd kora nyarán Derkovits Gyula még berámázatlan képeit, rajzait.⁶⁹ A Mentorban számos előadást, sőt előadás-sorozatot tartottak, így például Hevesy Iván „a festészet és szobrászat új irányairól”, a „filmjáték esztétikájáról és dramaturgiájáról”, a képzőművészet „alapvető kérdéseiről” Pátzay Pál, Bortnyik Sándor könyvbemutatóján pedig az izmusok haláláról beszélt. 1926. március 26-án került sor Komlós Aladár vitaestjére, melynek Gyergyai Albert, Ignatus, Szabó Lőrinc, Hevesy Iván mellett Komor András is meghívott vitapartnere volt.⁷⁰

A progresszió kis köreiben egyre nagyobb jelentőségre tett szert a képzőművészet mellett a fotográfiával és a filmmel való elméleti és gyakorlati foglalatosság. Komor András ebben is meghatározó szerepet töltött be, a *Tükör* című folyóirat révén, mely folyamatosan hozta a legjobb fotográfusok és fotográfusnők munkáit 1933-tól, indulása évétől, s melynek filmes rovatát a szerkesztő, Komor András, szívügyének tekintette. Zádor Anna így emlékezett vissza a Franklin eme vállalkozására: „A folyóirat állandó munkatársa és fő támasza Schöpflin Aladár és Komor András volt. A szerkesztőség a főszerkesztő szobáján kívül még egy helyiségből állt, itt ült Komor András és a gépíró. Mivel ez a két helyiség kissé elkülönült a többitől, és közvetlenül a folyosóról nyílt, mindkét szobában, de főleg Komor szobájában valami

⁶⁹ Lázár Vilmos: *Egy emlékirat lapjaiból*. Összeáll. Körösi József. Budapest, 1976. 283.

⁷⁰ Lengyel András: A *Mentor* könyvkereskedés történetéhez (1923–1929). *Magyar Könyvszemle*, 95. 1979. 164–182.

klubféle alakult ki: itt korrigáltak, vitatkoztak a szerzők, bírálták egymást és a szerkesztőket. Többnyire mindennel elégedetlenek voltak, ami nem az ő fejükből pattant ki – de közben jól érezték magukat. Mindenki részese volt, ha nem is tudatosan – annak a kísérletnek, amelynek megvalósítását a *Tükör* képviselte: ne legyen egyetlen irányban elkötelezett, mint például a *Nyugat* vagy a *Napkelet* (Tormay Cecile folyóirata), ne legyen nyárspolgári, mint a nagy sikerű *Új Idők* (Herczeg Ferenc folyóirata), nyújtson sok vizuális csemegét, de ne legyen olyan képes magazin, mint a *Tolnai Világlapja* vagy az *Érdekes Újság* és társaik. Hogy mi ne legyen valami: ezt mindig könnyebb meghatározni, mint azt, hogy milyen legyen. Ez a kísérleti jelleg általában eredményesnek bizonyult. Bevonult – például – a *Tükör* oldalaira a fotó mint művészi alkotás, amely önmagáért szerepel, nemcsak illusztrálja vagy kíséri a szöveget. Ez merész lépés volt akkoriban, sok vitát is kavart, már csak azért is, mert a kiváló minőségben és eredeti felfogásban dolgozó hazai fényképezőket bajosan lehetett beskatulyázni: a kor felfogása szerint sem művészek nem voltak, sem illusztrátorok. Csakhamar kialakult az a szokás, hogy nemcsak a külső burkolón szerepelt valamilyen – esetleg az évszakkal kapcsolatos – fénykép, hanem az első oldalon is, holott ez szinte kötelezően a vers helye volt. Az átnézett számokban több mint húsz fényképész szerepel, legsűrűbben Vadas Ernő, Szöllősy Kálmán, Seiden Gusztáv, Dulovits Jenő, Zinner Erzsébet, Langer Klára, tárgyafotókkal Petrás István. A fényképekhez csatlakozott azoknak a hajózási és más közlekedési vállalatoknak a szép fotóanyaga, amelyek reklámra kérték föl a lapot. Hasonló célból gazdagították a fényképanyagot a sikeres és aktuális filmek főszereplőinek vagy jeleneteinek fotói. Azt hiszem, a *Tükör* többet tett a vizuális kultúra fejlesztéséért, mint bármelyik korabeli magyar folyóirat. [...] A szakírók tollából származó fotócikkek – ez a Rolleiflex kora – hozzájárultak a fotó mint művészet tudatosításához.”⁷¹ A *Tükör* egyik legnagyobb vizuális vívmánya az úgynevezett kifutó kép alkalmazása volt, amit a mai napig előszeretettel használnak a minőségi művészeti kiadványok képtördelésénél. Komor András 1934 és 1938 között szerkesztette a folyóirat *Egy mozi-járó naplójából* című filmes rovatát, ide írt cikkei mindmáig teljességgel feldolgozatlanok.

Kép, képzelet, hisztéria. Először ezt a címet adtam ennek a rendhagyó beszámolóknak, melyben, Komorhoz hasonlatosan, aki Lesznai egy hősét beszéltette, a kettejükéről szóló forrásoknak adtam át a szót, hogy ők beszéljék el ezt a mindmáig ismeretlen, és sok elemében tisztázatlanul maradt történetet. Persze egyetlen történet sem tisztázható és a történész eszközeivel lehet talán a legkevésbé híven megeleveníteni egy régmúlt életet. Arra a kérdésre, hogy az a fojtott, robbanásig feszített mikrorealizmus, ami Komor kezdeti írásmódját jellemezte, miért adta át helyét nála a Lesznai Annát, Gelléri Andor Endrét idéző mágikus realizmusnak, avagy a realista mesének, egy kézenfekvő választ már adtak Komor méltatói, akik a kétségbeesett menekülés kényszerét nevezték meg a fordulat okának. Menekvés az elviselhetetlen,

⁷¹ Zádor Anna: Egy elfelejtett folyóirat. *Holmi*, 5. 1993. 967–968.

gyilkos valóság, az üldöztetés elől az idillbe, a gyermekkor, a természet, a Hegy, a Kert, a Rét világába. Azonban hagyott ránk Komor egy kiegészítést, egy interpretációs lehetőséget, mely bevonja a hisztéria szó energetikai vetületét az elemzés szótárába. A hisztériát, nem mint pszichés bajt, nyavalyát, betegséget, hanem mint a megoldhatatlan helyzet, a kényszerű izoláció, a szorongás, a páni félelem, az elviselhetetlen feszültség dinamogramját, trópusát, alakzatát.

Egy szerencsésen fennmaradt kézirat szerint Komor András Füst Milán írói teljesítménye lenyűgözte. Azon kevesek közé tartozott, akiket nem csupán Füst költészete kápráztatott el, hanem megéreztek, hogy ez a költészet a maga ritmikái pompájában csak előjátéka annak a prózafordulatnak, amit Füst Milán – máig ható érvénnyel – végrehajtott a magyar irodalomban. Füst egy leveléből kiderül, hogy a szöveget Komor eredetileg a *Nyugat*ba szánta: „A kedves Komor András írt rólam egy cikket a *Nyugat*nak, de nem fogadták el, mert túlnagy lett volna a kóved.”⁷² A nem kevésbé nárcisztikus Füst minden bizonnyal nem vette észre, hogy Komor szövege önvallomás is, egy olyan író önvallomása, aki az itt megnevezett írói esz-közök egy részével maga is rendelkezik, aki ezeken a követelményeken már magát is megpróbálta. Az egyik kulcsszó, amit Komor kiemel, a *feszültség*, s a feszültség mellett az *organizmus*: „Ezen a tájon csak nyugtalan emberek élhetnek, olyan emberek, akik a legkisebb zajra is ijedten ütök fel a fejüket, még ijedtebben, ha csend van; mert minden zaj és minden csend jelent valamit. [...] Regényeit magasfeszültségű áram hatja át, ezt a már-már valóságon túlcsapó feszültséget érzem az elbeszélő Füst Milán legjellemzőbb vonásának. Alakjai nyugalmi helyzetükben is rohannak, legenyhébb szavuk is tele van csillapíthatatlan vívódással, lélegzetvételük állandó lihegés. Nem mintha örület hajtana őket, csak nem ismerik a fél-érzéseket. Az érzés megszállottjai. S nem kap kielégítő feleletet az sem, aki azzal a kérdéssel közeledik e regények felé, hogy mi »értelme« ennek a feszültségnek. Nincs értelme, nem kíván semminemű célt szolgálni. Önmagáért van, lezárt egész, mindentől független organizmus. E regényekben nem a lélekrajz, nem a mese, hanem a feszültség az élmény.”⁷³ A másik kulcsszó árulkodó módon – és egészen a Francis Bacon hisztérikus alakzatait tárgyaló Deleuze definíciója értelmében – az Alakokat átjáró *ritmus*: „A stílusa... Nincsenek szép szavai. Most, hogy újraolvastam regényeit, néhányat sok év után, talán ez lepott meg leginkább. Mert úgy emlékeztem rájuk, mint amelyekben legdöntőbb elem a zeneiség. Három pontokkal, s gondolatjelekkel szertezilált mondatai úgy éltek bennem, hogy egy csaknem lekottázható, szinte numerikus zene fogja őket egybe, verssoroknál ötvözöttebb tisztaságban; a ritmusra emlékeztem, a szavakra nem. A ringató, magukat fülbe hízelgő szavak hiányzanak, de a mondatok szabályos hullámzását diákmódra akár az ujjunkon lehetne lekopogni s a gondolatok belső ritmusa magával sodor. Másodszori olvasásra is megfogott Füst Milán prózájának

⁷² Füst Milán Varró Istvánnak. Budapest, 1941. szeptember 13. *Füst Milán összegyűjtött levelei*. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta: Szilágyi Júlia. Budapest, 2002. 379.

⁷³ Komor András: Füst Milán. OSZK Kézirattár, Fond, 29/7. 117–123.

állandó zeneisége, talán épp mert most mélyebbnek éreztem, semhogy csak dallamos szavakkal lehessen lerögzíteni. Érzelmességet kerülő, tragikusan nyers, amelodikus zene ez, utána dalolni nem lehet, de barbár ritmusa még sokáig kísért. Koncerteken gyakran meg lehet figyelni, ahogy egy-egy ember előbb a kezével, aztán fejbólintásával, végül már vállainak, egész testének akaratlan himbálásával követi a zenét. Füst Milán stílusa is így lesz úrrá az olvasón, befogja őt, ráerőszakolja magát: egész testével kell olvasnia. [...]. Az epikus Füst Milán nem tagadja meg itt a költőt: a ritmus szabja meg alakjainak jellemét. Csak azt tehetik, amit a ritmus megenged, gyakran meglepő dolgokat is csinálnak, egyedül a ritmus egysége kedvéért. Mintha a lélekrajzot is ez a ritmus helyettesítené; mindenesetre neki köszönhető, hogy hősei, e mindig belső életet élő, végletek közt tántorgó s tragikusan szertelen alakok, sohasem tévednek a freudizmus agyonbányászott területére.” A következő kulcsszó pedig a szintén filozófiai-poétikai értelemben vett *aperszonalitás*, miszerint Füst regényei: „Nem én-regények. Az író minden regényben más, pontosan körülhatárolt alakot ölt, akik legföljebb annyiban hasonlítanak egymáshoz, amennyiben írójukra ütnek: beszédmodorukban és állandó izgalmi állapotukban. Mintha szándékosság is lenne abban, hogy ennyire elüssenek egymástól s mások legyenek a körülmények is, amelyekben mozognak: az író sorban kipróbálja magát a legkülönbözőbb alakokon és szituációkon. Az azonosulásnak ez a módja kissé emlékeztet arra, amit a tan-könyvek helyzet-lírának neveznek. Epika ez? Az író minden idegszála együtt remeg alakjaival, bennük él és nem fölöttük. Regényolvasói ízlésünk nagyon is hozzászokott az alakjait magából mozgató író fölényéhez. Ám ne felejtjük el, épp az impassibilité megtestesítőjének tartott Flaubert levélvallomását: »Nincsen nagyobb gyönyörűség, mint nem énnel lenni, hanem benne keringeni abban a világban, amelyről beszélek. Ma például egyszerre voltam férfi és asszony, udvarló és szerető. Sárgult levelek alatt, sűrű erdőben lovagoltam őszi délután, de én voltam a levél, a ló, a szél, a szavak, amelyek elhangzottak és a rőt színű nap, amely szerelembe merült, fáradt szemhéjukat rázárta szemünkre.«” Végül, de nem utolsósorban a *tömörítés* és a *kihagyás* kulcsszavai: „A közönség kegye mindinkább az olyan írók felé fordul, akik mindent az érzelmesség bő levével eresztenek fel s félreérthetetlenül sekélyes mondanivalóikat ráadásul még az olvasó szájába is rágják. Füst Milán legnagyobb írói gondja viszont a tömörítés, magyarázgatás helyett szinte rejtegető kihagyásokkal dolgozik. Az irodalmi ízlés a váltig hirdetett egyszerűség parancsuralma alatt áll s nem ad igazat azoknak, akik felszínes szemlélet helyett a lélek ama legmélyebb rétegeiig merészkednek, ahol minden természetszerűleg bonyolult; e vastag tapintású ízlés nem érezheti meg azt, ami szépet Füst Milán írásai nyújtanak.”⁷⁴

Vagy ahogy Kmetty kapcsán írja, immár egy mondatban összefoglalva a festő-barát rigorózus művészete kapcsán saját ars poeticáját: „Persze, tudni kell, hogy egy cézanne-i csendélet nyugalma, egy flaubert-i mondat konstrukciója mögött mennyi gyötrődés, keresés, mennyi *visszatartott*, vagy helyesebben a műbe szinte észrevétlenül asszimilált líra van.”⁷⁵

⁷⁴ Uo.

Mindaz, ami a második világháború előtt Komor András, vagy a horror vacui elől menekülő, mindent ornamsbe fojtó, sűrűn telimintázó Lesznai Anna, vagy a magasfeszültség ritmusképleteit a cselekménynél is többre tartó Füst Milán művészetében megjelenik, a háború után közvetlenül Francis Bacon – és megint másképp az üveglapba és szókristályokba dermedő Paul Celan, vagy a szintén a hisztéria retorikai masinériájával dolgozó Thomas Bernhard – reflexióiban elnyeri első értelmezését. A „visszatartott líráról” vagy a hisztéria alakzatairól rögvest Sweeney jut eszembe, Eliot Sweeney-je, ez a félvadember.⁷⁵ Ő aztán – „no comment”. Bacon-ön keresztül Rembrandt mézárskéig vagy Gericault buzgó végtag-és bonctanulmányáig, az „elárulja magát a valóság” mindig a test színeváltozásában jelent meg. Bacon kapcsán valaki megjegyezte, hogy saját testünket sem láthatjuk egészben tükör nélkül. Azt is mondhatnánk: ennyi az egész. Ez a végtelenül hosszúra nyúló, elfolyósodó pillantás, amit fejtől lefelé önmagunkra vetünk; önnön partikularitásunknak, részlegességünknek eme kényszerű szemléje testünk pereméről. A Bacon-figura olyan, mint amikor valaki végigpillant önmagán, s konstatálja, hogy ennyit lát az egészből, de *ezt konstatálja*, s ez az „ennyi”, ez a megállapítás maga az a distancia, ami a Bacon-képeken felszabadító. Nincs ennél megnyugtatóbb, otthonosabb, mindenki számára ismerősebb horror, mint világosan látni, hogy elvesztettük a fejünket... Az a *fejvesztett pillantás!* Bacon olykor az alapozott vászon hátoldalára festett, s arra, ami ott létrejött, sokatmondóan az „alvadék, csapadék” szót használta. Mint ha megkötne nála, egy csomóba sűrűsödne az anyag. A testre ható erők eredőjeként létrejövő figura, mint a forró láva, megkövül, kihűl. A vásznon a mozgás elveszti időbeliségét, a figurák most és mindörökké vannak elkenődve. Elkenődve, ez jó szó, hiszen éppen a független mozdulat hiánya, nemléte miatt érzett fájdalom tükröződik bennük. A képeken nincs sem erőszak, sem borzalom. Hogy Deleuze szavával éljek, a testek a lehető legtermészetesebb tartásukat veszik fel. Ez a trágár tartás, ahogy Sweeney terpeszt Eliotnál, vagy ahogy elterül az ágyon vagy ahogy kilóg a takaró alól, ez Bacon szerint mindannyiunk legtermészetesebb tartása. A *Sweeney fölmered* című Eliot-vers a romantikával kezd, de a hisztéria alakzatainál végez. Már a második versszakban (akárha roppant tektonikus mozgásoknak köszönhetően) átrendeződik a tájék, végtagokból (kéz és láb) indítva Sweeneynk roppant, roppant kínos figurája tornyosul fel az ágyból, egy ősmasszívum, egy Bacon-képről ismerős foggal benőtt ovális O-t vicsorítva felénk. De ez a száj egy résnyi szem egyben, lám, hogy hajaz költőnk képe a deleuze-i „szerv nélküli testre”, arra a hisztéria-masszára, avagy színesztéziás hasonlatra, amelyben „minden darabokban van és a darabok fölcserélhetők”! Nem véletlenül szerette úgy Bacon Sweeney-t. A történelmivé nyúlt emberárnyék helyett Sweeney árnyéka vélhetőleg állatot alakít, értve ezalatt mindent, ami

⁷⁵ Komor András: Kmetty János. OSZK Kézirattár, Fond, 29/6. 94-101.

⁷⁶ A következő néhány passzust a *Sweeney fölmered* című szövegemből citáltam ide, a jelen tanulmány bizonyos értelemben az akkor befejezetlenül maradt, a hisztéria művészi megjelenítésével foglalkozó szöveg továbbgondolása, folytatása. Révész Donka [Markója Csilla]: Peer Sweeney az Átokföldjén át. *Enigma*, 3. 1996. no. 10. 43-56.

az emberből nyers, amorf, trágár, természetes, s e költői látomást híven követte Bacon tájképei nagy részén. Komolyan véve a romantikus versindítást, e globálisan beteg test a természet, a mi saját, legsajátabb természetünk. Természetünk az Átok-földje, több darabban.

Bacon szeretett beszélgetni – a vele készült tetemes mennyiségű interjút olvasgatni éppoly nagy élmény, mint képeit nézegetni. Beszélgetőtársa leggyakrabban ugyanaz a személy, a művészettörténész David Sylvester, de még az ő kommentárjait sem állhatta. Nyers őszintesége és halálpontos, mindig telibe találó észrevételei mellett gyerekességnek, felesleges túlzásnak, már-már modorosságnak hat egynémely megnyilvánulása épp a kommentárokkal kapcsolatban. Egyik modelljét karjába szúrt injekciótűvel festi meg. A provokatív kérdésre szinte hallom udvarias, de fojtott válaszát: nem, nem a drogra utalt ezzel, hanem ez egy „lehetőség volt arra: a képet erősebben a valósághoz szögezni.” „Nem azért vettem a tűt,” mondja Bacon, „mert a drogokra gondoltam, hanem mert kevésbé hülyén néz ki, mint egy szög, a karba verve. Az még melodramatikusabb lenne. Azért vettem a tűt, mert azt akartam, hogy a hús az ágyra legyen szögezve.” Deleuze már elmondta, túlzottan elriasztó, túl szenzációs szavak ezek így: hús, test, tű, ágy, erőszak, torzulás... szinte alkalmatlanok a Baconról való beszélgetésre. Bacon a testre (mégpedig a „szervek nélküli testre”, ami már magában is elég immateriális jelenség, mondhatni csupa *szellem*) ható erőket akarta lefesteni, a láthatatlan erőket; a kiáltást akarta lefesteni, mondta ő maga, nem a száját és nem a borzalmat. De amikor azt nyilatkozza, hogy hírhedt *Keresztrefeszítés*-triptichonjának jobb tábláján a horogkeresztes karszalag csak azért kellett, mert „egy piros karszalagra volt szükség, hogy a kar formáját megtörje”, akkor kissé csúsztat. „Talán azt mondd most, hogy ez kifejezetten marhaság, de csak a figurát akartam hatásosabbra, és pedig nem az interpretáció hatásossága, hanem a forma hatásossága értelmében.” Deleuze biztos azt mondaná, nos, ez azt jelenti, Bacon nem bízott eléggé a saját „diagramjában”, abban a specifikus és csak rá jellemző látás- és ábrázolásmódban, amely az idegrendszerrel úgymond közvetlen kontaktust tart fenn, nem bízott abban a hálóban, amit a tekintetek által elkoptatott parttalan (kép)özönbe – úgy is, mint valóság és úgy is, mint interpretáció – kivetett. De hogyan is bízott volna valami olyasmiben, ami az egész világ ellenében jött létre, mint minden nagy művész diagramja; az egész világ ellenében, ugyanakkor azzal teljességgel (mint sikere is mutatja) karöltve?

Nem bízott sem az álló-, sem az ellenállóképességében.

Ortutay Gyula 1941. május 10-én ezt jegyezte fel naplójába: „Különben is valami ideges és fátyolozott szomorúság lepett el, dolgozni sem tudok; Komor Bandi kéziratot regényét, a *Merlint* olvasgatom: szép és fájdalmas munka, jó regény. Már vagy három regénye terjed így kéziratban szegény Bandinak, kiadóhoz nem juthat, zsidó és gyámoltalan lévén, pedig – átkozott zsidó összetartás! – a Franklin könyvkiadónál ül csekélyke fizetés mellett. Az ő sorsa is szívszorító. *Merlin*, a varázsló tragédiája mindnyájunké, a mi csodáink, varázslataink itt nem kellenek már. Idegen,

baljós világ ez, s egyre baljósabb, borúsabb egek alá fordulunk. Már reménykedni sem merünk.”⁷⁷

Komor Andrásék haláláról a leghitelesebbnek tűnő beszámolót az 1944-ben szintén elhalálozott művészbarát nejének, Dési Huber Stefinek a visszaemlékezésében találjuk. A szöveget a jelenleg is kiadatlan kéziratokra vonatkozó információk miatt szinte teljes egészében közlöm, úgy, ahogy Komorék barátnője, Stefi rögzítette:

„1963-ban, az *Élet és Irodalom* »Elfelejtett arcok« sorozatában Komlós Aladár írt Komor Andrásról. A cikk megjelenése után három sűrűn gépelt oldalon írtam Komlós Aladárnak a Komor házaspárral töltött utolsó hónapjaimról, s közöltem, hogy a kéziratok nem tűntek el, azokról Komor Andrásné, Gizi, második, ezúttal halállal végződött öngyilkossági kísérlete előtt úgy intézkedett, hogy amíg azok kiadására sor kerül, a Széchényi Könyvtárba kerüljenek.

»Férjem megjelent és még kiadásra váró munkáit a Széchényi könyvtárra hagyom. Kérem, szíveskedjenek azokat a legjobb belátásuk szerint, a megfelelő időben kiadni. Az esetleges jövedelem hovafordítását a könyvtárra bízom. Szeretném, ha férjem mellé temetnének. A temetési költségeket lakásom berendezése remélhetőleg fedezni fogja. A kéziratok átadására dr. Radnóti Miklósnét kérem meg. Az íróasztal kulcsát, amelyben a kéziratok és értékeim vannak, idezárom... Az íróasztalomon lévő rádiókészülék a Magyar Rádió tulajdona.« – írja erről 1947. október 31-i öngyilkossága előtti soraiban. Majd külön Tolnai Gábornak, aki akkor a Széchényi Könyvtár főigazgatója volt: »Ha csak a kiadásokat fedezi, adják ki a regényeket, mert úgy biztosabban nem kallódhatnak el, mint ha 1–2 példányban vannak, kéziratban. Felfedezni ráérnek akár száz év múlva. Gábor segítsen! És ne boncoljanak fel, temessenek mielőbb Bandihoz, hiszen megvallom, önként megyek utána, képtelen vagyok nélküle élni. Már bennem van a veronál, pompásan álmodom és olyan jó nyugodt vagyok, mint már nagyon régen... Stefike⁷⁸, Fifike⁷⁹ ne igen törődjenek velem, az ő munkájuk fontosabb. Mélységes szeretettel köszönök el tőlük, hősiiesen tartották bennem a lelket. Könyörgöm, vigyázzon a kéziratokra, Bandi 10 évi munkája van benne. Most nem kellene, de majd eljön az idejük, ha a mostani realitási láz alább hagy. Sajnos, nem bírom kivárni, túlságosan egyedül vagyok és kibírhatatlanul vágyom utána.«

A kéziratokra múlt év augusztus 10-i levelemmel felhívtam Tolnai Gábor figyelmét, kérve, hogy járjon közbe, hogy ezek végre nyomdafestéket lássanak. Ő akkor meg is nyugtatott, hogy a kéziratok megvannak és a kiadással foglalkoznak.

Komlós Aladár említett 1963-as írásában megemlíti, hogy »Bandi csúnyának tartotta magát, s megtanulta az öngúnyt, hogy elviselhesse csúnyaságát ...Élénken látom magam előtt magas homlokát, okos, érzékeny orrát, csillogó meleg tekintetét« – írja róla.

⁷⁷ Ortutay Gyula: *Napló I. 1938–1954*. Szerk. és a jegyzeteket írta: Markó László. Budapest, 2009. 244.

⁷⁸ Dési Huber Istvánné beceneve.

⁷⁹ Radnóti Miklósné beceneve.

Thurzó Gábor előszava kétszer is mondja, hogy csúf volt, igaz »nemesen csúf, meghatóan szelíd, de kicsit gunyoros ótestamentumi arc«, majd a következő szakaszban: »a zöldes fény most az ő csúf-rokonszenves, nagyon szomorú arcát világítja meg.«

Dehogyan volt ő csúf! A téves megállapítással szemben, hogy fénykép sem maradt róla, - nálam is van egy fényképe és bizonyára több rokona is őriz róla képet.

No meg nemrég ajándékoztam a Petőfi Irodalmi Múzeumnak Scheiber Hugó róla készített és neki dedikált portréját.

S hogy nem kért emberi segítséget? - Hadd mondjam el az utolsó, róluk megmaradt emlékeimet. - Férjem halála, majd anyám és öcsém elhurcolása után nekem nem maradt más feladatom, mint segíteni ott, ahol még lehet, menteni azt, azokat, amit és akiket még lehet. Gizi ebben az időben már szinte járóképtelen beteg volt, idejének nagy részét fekvéssel töltötte. Háztartási alkalmazottat a zsidó származású férj miatt már nem tarthattak, sűrűn jártam hát hozzájuk is, hogy segítsék. A házat, amelyben laktak, zsidóháznak nyilvánították. Komorék lakásukban maradtak, s Gizi árja voltára való tekintettel lakásuk ajtajára táblát tettek: »Nem zsidó lakás.«

Aki emlékszik rá, tudja, hogy a sárga csillag viselésére vonatkozó rendeleteket a végrehajtás előtti napon annyiban módosították, hogy az úgynevezett árja-párjak mentesültek a csillag viselésére. Nekem nem volt rádióm, nem tudtam erről az intézkedésről, felvettem a csillagot és Bandiék hívására, előzetes megbeszélésünk alapján lezártam lakásomat, s egy bőrönd holmival elmentem hozzájuk, hogy az üresen maradt kis személyzeti lakásukba költözzem és velük maradjak. Ott tudtam meg, hogy nem kellett volna elköltöznöm, ettől kezdve azonban majdnem naponta délelőtt elmentem hozzájuk.

Viszonylagos nyugalomra felborította, hogy Bandi ismét, talán már ötödször behívót kapott munkaszolgálatra. Otthonukból akkor már elmaradtak a barátok, akik pedig addig, míg Komor András a Franklin Társulat lektora volt, házukat állandóan benépesítették. Igaz, nagy részük már szétszóródott, egy részüket behívták katonának, munkaszolgálatra, mindenkinek elég gondot okozott saját sorsa. Gizi azonban ekkor elkezdte keresni a módot, hogy lehetne Bandit megmenteni. Előszobájukban az ajtó fölött volt egy beépített szekrény, s Gizinek az az ötlete is támadt, hogy ha a házba gyanús emberek jönnek, Bandi kis létrájukon oda mászson fel, s maradjon ott, amíg a veszély elmúlt. Bandi - rábeszélésre egyszer meg is próbálta, de kijelentette, hogy nem vállalja, mert ő megörlene ott a várakozás alatt. Néhány nappal öngyilkosságuk előtt Gizi egy csomó fájdalomcsillapítót vett be és lesántikált a Rózsadomb kávéházba, ahol megbeszélés szerint írókkal kellett találkoznia, hogy Bandi elrejtését megbeszéljék. Hogy kikkel találkozott, sajnos már nem emlékszem, de letörve jött haza: *senki sem vállalja*.

Kezemben van egy október 21-én kelt levél, amelyet az azóta szintén meghalt kiváló ideggyógyász, dr. Máday István⁸⁰ írt »Mélyen tisztelt Főorvos Úr«

⁸⁰ Máday István, Marosi (1879-1959): ideggyógyász, individuálpszichológus, az államtudományok doktora. Orvosi tanulmányait Budapesten, Bécsben és Prágában folytatta, ahol 1916-ban kapott orvosi

megszólítással. Sajnos, a főorvos neve nincs a levélen és így nem tudom, kinek szólt. A levél így hangzik: »Hivatkozva régebbi kapcsolatunkra, bátor vagyok ismét egy betegemet szanatóriumába való felvételre ajánlani. Szíves elnézését kérem, hogy nem személyesen jelentkezem, hanem egy jó ismerősömet kértem fel, hogy Főorvos Úrral az ügyet megbeszélje. A beteget 1942-ben alaposan megvizsgáltam, s akkor hosszabb bizonyítványt írtam róla. Főbb tünetei ezek voltak: álmatlanság, szédülés, fejfájás, phobiák, kényszercelemek, öngyilkossági hajlam. Súlyos alkati ideggyengeségnek nyilvánítottam, melyhez neurolues⁸¹ is járult később. Főorvos Úr kívánságára újra meg fogom vizsgálni és mai keletű bizonyítványt írok a felvétel céljára. Eddig nem jött fel hozzám a beteg, mert hozzátartozói minden újabb izgalomtól meg akarták kímélni. Most ismét az öngyilkossági gondolatok vannak előtérben. Kérem Főorvos Urat, hogy szanatóriumába felvenni kegyeskedjék. A beteg neve Komor András, neves író, kora 45 év...« - A levelet el is juttattam a címzetthez, azonban - ahogy Máday (részben ugyancsak idézendő) leveléből valószínűsíthető, nem vállalták.

Amikor aznap délután Banditól elváltam, a kapuban, amikor kiengedett, a rendnél is melegebben búcsúzott. Látva letörtségét, nyugtatni próbáltam, hogy még egy dolgot megkísérlek, ő azonban lemondóan legyintett: »Ne csinálj semmit!« - Amikor másnap délelőtt odamentem, a házmesterné azzal fogadott, hogy a házaspár öngyilkos lett, s elvitték őket a Wesselényi utcai kórházba. Részemre a következő, kézzel írt levelet hagyták: »Stefikém, úgy döntöttünk, hogy mindketten meghalunk. Ma este bevesszük a mérget. Mindent, mindent köszönünk neked! Az ideköltöztetett holmidat leadtuk a mi hátsó házukban Kertész Gizihez. Tőlünk körülményes lenne kiigényelni. Te meg vigyázz magadra. Csókolunk Bandi Gizi.«

A Wesselényi utcai kórházba mentem, ahol két különböző részen elhelyezve, még mindketten éltek, de Bandi eszméletlen volt, s több napon át vívódva a halállal, többé nem is tért magához. Egy szűk kis helyiségben a földre tették azzal a pokróccal, párnával, amelyekkel otthonról elhozták. A helyiség zsúfolt volt, nyilván már menthetetlennek nyilvánított férfiakkal, nőkkal vegyesen. - Gizi jobb kórteremben, ágyban feküdt. Mint mondták, ő kihányta a mérget, tehát nem szívódott fel, de az orvos szerint még óvni kell az izgalomtól, tehát könyörgésére, hogy látni szeretné Bandit, mindig valami hazugsággal, állítólagos üzenetekkel igyekeztem nyugtatni. Végül elvesztette a türelmét, s kijelentette, akkor hiszi el, hogy Bandi él, ha megmondom, mi volt az utolsó regénye, amin dolgozott. Nem tudom már, melyik író barátját hívtam fel, akitől megtudtam, hogy ez a *Shehrezád* volt, mire Gizi kicsit megnyugodott. Bandi temetésén már ő is ott volt.

diplomát és itt volt 1912-1914 között egyetemi tanársegéd. Az I. világháború kitörése után katona, illetve katonaorvos. A debreceni egyetem orvosi karán 1927-ben magántanárrá habilitáltak. 1928-1950 között Budapesten folytatott magánpraxist. Bécsi tartózkodása idején (1907-1911) vált Freud hívévé, majd Adlerrel együtt eltávolodott a pszichoanalízistól és egyik megalapítója volt a Bécsi Individuálpсихológiai Egyesületnek (1913). 1927-1950 között a Magyar Individuálpсихológiai Egyesület elnöke volt.

⁸¹ Neurolues: az idegrendszer vérbajos betegsége. - Hogy a megállapítás valós tény, vagy csak segítőkész túlzás, az ma már eldönthetetlen.

Dr. Máday október 29-én értesült - talán éppen tőlem - az öngyilkosságról. »Bár nem vagyok bűnös, mégis büntudatom van, mert többet kellett volna tennem értük, mint amit tettem« - írja akkor hozzám intézett levelében. Hosszan mentegeti magát, hogy miért volt kedvetlen, amikor hozzá fordultam az ajánló levélért. Ír arról, hogy jóformán éjt nappallá téve próbált régi és új páciensei számára elhelyezést találni. Majd a levél végéről idézek: »Vigasztalásul mindkettőnknek csak azt az egyet mondhatom, hogy úgysem tudtuk volna megmenteni Komor András, mert az utóbbi napokban és hetekben több esetben próbáltam ilyen beteget kórházba, vagy szanatóriumba felvételni, hiába. Ha akár a legjobb barátomhoz fordultam is, mint kórházi osztályos főorvoshoz, mindegyiknek az volt az első kérdése: 'Csillagos? Akkor nem lehet' - A kórházi főorvosok azt felelték, a csillagos betegeket csak a zsidó kórházba veszik fel. Erre elmentem az egyik zsidó fiók-kórházba és láttam, hogy hozzák be hordágyon egyik beteget a másik után és teszik le a folyosón a földre, mert üres ágy már régen nincs... Így hát minden igyekezetünk kárba veszett volna. Sajnos, a világtörténelem legsötétebb korszakát éljük. Nekünk jutott osztályrészül részint a legnagyobb szenvedés, részint a legnagyobb szenvedés látása és együttérzése. Lehet, hogy minden érző ember mint lelki rokkant fog kikerülni ebből a szörnyű háborúból ... Én az öngyilkosságot feltétlenül elítélem, de lehet, hogy éppen ezek jártak a legjobban.«

S Gizi, szegény hazaköltözött. Egy ideig, amíg lehetett, átjártam hozzá. Ott voltam, amikor felrobbantották a Margit hidat, s csak amikor tőle eljöttem, hogy másik, a Bakator utcában Huber Stefania néven bérelt lakásomra menjek, tudtam meg, hogy mi volt a robbanás, amit hallottunk. Azután elszakadtunk, majd amikor már volt valami közlekedési lehetőség, hozott valaki tőle ceruzával írt, hevenyészett sorokat, amelyben kér, hogy az illetővel küldjek hírt, mert nagyon aggódik értünk. A nyilasok által agyonlőtt sógornőjéről ír, Frankl Sándorék tragédiájáról, s így folytatja: »Én szörnyű állapotban vagyok ... állatian szenvedek és senkim sincs.« S a levél vége felé: »Hiszen ha ez a kéziratos bőrönd nem volna! De az sincs, akire bízam...«

Ez a kéziratos bőrönd! Ez volt, amiért pokoli fizikai szenvedés ellenére is megkísérelt még néhány évig élni. Egy műtétnek is alávette magát, ez nem használt. Miután állandóan otthon feküdt, többnyire egyedül, a rádiót hallgatta s panaszkodott Radnótiné barátnőnknek, hogy abban mennyi hibás adást talál. Ortutay Radnótiné tanácsára egy nagy rádiót adatott hozzá, s a Rádiótól Gizi azt a feladatot kapta, hogy naponta feljegyzéseket készítson az adásokról, s azt a Rádióknak jelentse. Mint hallottam, igen hasznosak voltak ezek a jelentések, amelyeket a Rádió vezetése megbeszél és sok segítséget nyújtott az adások javításában. Gizi számára ez viszont nem csak azt a jó érzést kellett biztosítsa, hogy idejét nem tölti haszontalanul, de anyagi biztonságot is adott.⁸²

Mire másodszor is kezembe vettem Komor András *A hegy* című regényét az OSzK Kézirattárában, már mindezeket tudtam. Ott feküdt előttem a gépirat, felte-

⁸² Dési Huber Istvánné: Komor Andrásról. *Irodalomtörténet*, 52. 1970. 611-618.

hetően Lengyel Gizi lendületes kézírásos javításaival, és az eredeti kézirat, kétrét hajtott papírokon, Komor riadtan sorjázó, apró betűivel. Együltő helyemben elolvastam a regényt, mely a Hegyen élő házaspár, Péter és Anna egyre komorodó utolsó napjait írja le az alatt elterülő Várost eluraló diktatúra fenyegetésében. Csak egy kis notesz volt nálam, másolatot készíteni a könyvről igen drága lett volna, így csak néhány passzust jegyeztem fel ebből a valóságra oly kísértetiesen hajazó abszurd parabolából, melynek végén katonák jönnek, hogy Pétert munkaszolgálatra vigyék, és a házaspár kettős öngyilkosságot tervez, hogy mint Philemon és Baucis, halálukban is egyé legyenek. Irtózatos meleg volt aznap, a fülem mögül csurgott a víz, amikor a halálfélelem e rettetető áriáját olvasni kezdtem. Lapozó ujjaimat minduntalan meg kellett törölnöm egy papírzsebkendőben, ez az egyetlen példány, mormoltam magamban, ezt gépelte le Gizi, odaadó munkával, s ezt tette az elveszettnek hitt bőröndbe. Vigyáznom kell hát rá. Ahogy haladtam előre a műben, egyre jobban forgott velem a világ. Mire a végéhez értem, már semmit sem értettem. Ki és mikor fejezte be a könyvet? A regény végén az egyikőjük kórházban haldoklik, s akinek karjaiban meghal, nem lehet más, csak az őt túlélő párja. A gépirat végén nincs évszám, de egy korabeli *Népszava* letépett sarkát egy gondos kéz az utolsó lap mögé helyezte. Az elém hulló elsárgult kis papírdarabkán az 1947. július 13-i dátum volt olvasható. Megfordítottam, és egy cikkből látszott néhány, a kísértetiesség érzetét tovább fokozó sor: „Amióta a győzelmes Vörös Hadsereg meghozta felszabadulásunkat, szüntelenül dolgozunk, tiszta eszközökkel építünk egy új országot.”

Íme a néhány mondat *A hegy* című regényből, amit feljegyeztem:

„A hang, a mindenütt jelenlevő, hideglelős hang második rendelkezése az volt, hogy csak az folytathat munkát az országban, az lehet orvos, vagy pap, vagy katona, vagy akár csizmadia, akinek mind a 32 foga megvan.”

„A fontosabb események közé tartozik, hogy bizonyos idő múlva újabb törvény jelent meg, nagy falragaszokon a dobszó mellett hirdették az országban, hogy gondolkodni tilos, akit a gondolkodás vétken rajt kapnak, halál fia.”

„Innen már csak egy apró lépés volt az új törvény, mely azt rendelte el, hogy az embereknek gyűlölniük kell egymást.”

„Míg ezek történtek, közben szüntelenül ott keringett az ország fölött az uralkodó hang, rekedten, nyafogva éjjel-nappal. Képzeld ezt el. Ha megy, ha áll, ha pihen, ha dolgozik, az ember egyre ezt a hangot hallja, mindig egyformán és megállás nélkül, evés közben az étellel veleszi, ha alszik kénytelen róla álmodni, az árnyékává lett ez a hang, a teste egyik részévé. S ne csodálkozz azon, ha végül azt hiszi, hogy ez a hang lát, hogy keze van, nem is két keze, de talán számtalan, s mindenható erőnek kezdi tartani, aki teremteni és ölni tud, aki ott van mindenütt, s akit rettegni és akit imádni kell. S nem lephet meg az sem, hogy egy nap az

újságokban, kirakatokban képek jelennek meg, amelyek a hangot ábrázolják koronával és palástban, egyenruhában, s az asszonyok olyan gyerekeket szülnek, akik minden tekintetben a hanghoz hasonlítanak.”

„Ha tudnád, mi az, mindennap feljönni onnan: ez az út idáig, tele félelemmel, hogy mire felérek, valami borzalmasat veszek észre magamon, amit a lenti sötétben nem láthattam, elvarasodott sebeket a számon, undok fekélyt...”

„Mondd, még sosem fordult elő veled, hogy rámnéztél, s hirtelen elfogott a borzalom? S éjszaka nem riadtál fel még arra, hogy az én ágyamból valami ismeretlen veszedelem lopózik feléd, sötétebb az éjjeli sötétnél, nem tudni mihez hasonlít inkább, kígyóhoz vagy jeges áradathoz? S bár még hozzád sem ért, a fájdalmas sikítás már a nyakad fojtogatja, s mondd, mit éreznél, minő rettenetes szúrást a szíved táján, ha most arra kérnélek, hogy lépj mellém, s a panaszkodástól eltorzult számat csókold meg?”

„A hegytetőn a házban hallgatással indul mindennap az este. Egy kis időnek el kell telnie, míg Péter valóban hazatér, a gondolatai sem csatangolnak odakünn, megjöttek, átöltöztek, s az asztal körül kényelmesen elhelyezkedtek. Rövid, átmeneti idő ez, szűk folyosó két ellentétes világ között, padlója síkos, minden kis mozdulat benne a legnagyobb veszéllyel jár, különös levegője mintha robbanni készülne – legjobban is visszatartani a lélegzetet, a szemet lehunyni, s oly kicsire összehúzódnai, mint egy csukott kéz – csak számolni a pillanatokat és elkészülni minden rosszra... milyen kimondhatatlan megkönnyebbülés, felengedő lidércnyomáshoz hasonlít, amikor felhangzik Péter kérdése, s Anna lihegő, boldog sietséggel végre beszélhet...”

„Mit nem adott volna Anna, hogy csak már véget érjen ez a sírás! Látni a görcsös zokogásba feledkezett Pétert, egyebet nem is látni, csak e megrángó vállakat, azt a földre roskadt tehetetlen férfitestet, hallgatni ezeket a ziháló hangokat, amelyekben nyöszörgés és visítás és hörgés kergeti egymást – nem is hallgatni: érezni külön-külön minden egyes hangot, mint valami ütést, mint megannyi vérző sebet – egyszerre érezni, ami Péternek fáj, ezt a kétszeres, nem, ezt a tízszeresére nőtt fájdalmat.”

„Nem, nem ez a sírás az oka annak, ami most következett.”

„Amit az imént még otthonának nevezhetett, olyasmivé lett, aminek nincs neve, köd és vér és szorongás az anyaga, s a levegője fuldoklás.”

„Jönnék! – ijedt fel Péter.

– Csend!... nincs semmi baj – próbálta csitítani egy szelíd hang, s egy puha s mégis oly erős kéz.

– Mi lesz velünk, mondd, mi lesz velünk Anna!”

Egy-két perc eltelt, míg Anna újra megszólalt:

- Valamikor meséltél nekem egy házaspárról. Két emberről, aki úgy szerette egymást, hogy az istenek, meghódolva ekkora szerelem előtt, nem küldték rájuk a testet a testtől elválasztó halált. Meglesteék, amikor átölelve tartották egymást, s akkor fává változtatták őket.

- Miért mondd ezt nekem? - csodálkozott el Péter.

- Akarod? - fordult Anna feléje.

S kezével most a harmadik kört rajzolta a levegőbe.

Csend volt. A trombitaszó, az ének eltávolodott, semmire hallatszott már belőle. Anna lehunyta a szemét. Az előbb a kerítésen túl házakat látott, kéményeket és tetőket, leereszkedő pillái mindezt eltüntették, s végeláthatatlan fehérséget terítettek oda, ahol az imént még a város terült el. Mintha többé nem lenne város, mindenütt csak ez a fehérség lenne, amelyben az a legjobb, hogy nem lehet megérteni. Aztán lassan formálódni kezdett ez a fehérség, s Anna egy nagy fehér termet látott maga előtt, egymás mellett sok fehér ágyat, s lábujjhegyen járó fehér ruhás alakokat, s egy hang ütötte meg a fülét, egy szó: menthetetlen.

Oly jól esett most ez a szó, egész teste megkönnyebbedett tőle. Aztán eltűnt a kórházi terem, el a fehérség is és nem látott semmit. Kezében egy kéz vergődött, megszorította, s erre a kéz elcsendesült. Aztán azt érezte, hogy két kar fonja át. - „Anna” - ez volt az utolsó szó, amit hallott.

A lábába valamilyen soha nem érzett merevség állott, s ez a merevség jött, jött felfelé, a derekáig, s még ennél is tovább. Aztán ezt sem érezte már. Semmit sem érzett, s oly jó volt nem érezni semmit. S most, hirtelen rügyezéssel, Péter karja nagy zöld leveleket hajtott, s egy világoskékben játszó fehér virág nyílt ki Anna homlokán. Az égen meg egyre magasabbra hágott a nap, sugara sosem látszott még ily fénylő aranyak.⁸³

Nem, nem ez az a sírás.

⁸³ Komor András: *A hegy (Péter)*. OSZK Kézirattár, Fond 29/59. 42., 43., 44., 45., 48., 82., 93., 104.